АРХЕОЛОГИЯ

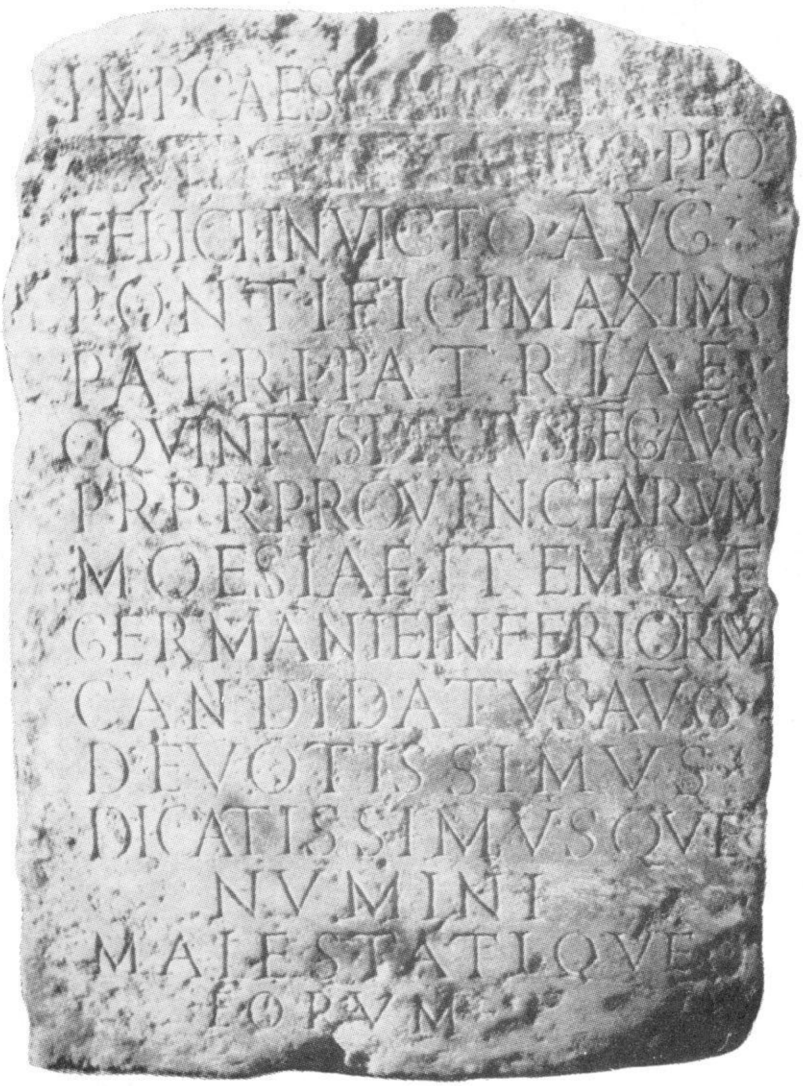
IMP CAES
PIO
FELICI INVICTO AVG
PONTIFICI MAXIMO
PATRI PATRIAE
Q VINEVS ... LEG AVG
PR PR PROVINCIARVM
MOESIAE ITEMQVE
GERMANIE INFERIORM
CANDIDATVS AVG
DEVOTISSIMVS
DICATISSIMVSQVE
NVMINI
MAIESTATIQVE
EORVM

КНИГА

1

1986

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil scientifique*) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
* град Пол[illegible]ш *
инв. № 191/2010

На корицата

Мраморна плоча от разкопките на крепостта на Монтана с посветителен надпис на латински език от Г. Квинт Деций, провинциален управител на Долна Мизия. 234—235 г. Окръжен исторически музей, Михайловград

Снимка Г. Александров

Sur la couverture

Plaque en marbre des fouilles de la forteresse de Montana avec inscription dédicatoire en langue latine de G. Quintus Decius, gouverneur provincial de la Mésie Inférieure. 234—235. Musée historique départemental, Mihajlovgrad

Photo G. Aleksandrov

© Археологически институт и музей при БАН
1986
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ
ISSN 0324-1203
Год. XXVIII
1
1986
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Входовете в римските терми на Одесос

КРАСИМИРА ВАЧЕВА

В последните години бяха подновени проучванията на римските терми във Варна[1]. Една от главните задачи на изследването бе изясняване на функционалната схема на сградата. В досегашното ѝ тълкуване бяха направени някои съществени изменения, основаващи се на частично публикуваните резултати от извършената работа[2]. Комплексното проучване на римските терми налага разглеждането на важния въпрос за връзката на сградата с района около нея.

В публикацията на М. Мирчев[3] са разгледани само двата главни входа от север (обр. 1 *а*, *а'*). Освен тях съществуват още пет, които са предмет на настоящата работа. Трябва да отбележим, че М. Мирчев очевидно е обърнал внимание на факта, че термите имат и други входове (обр. 1 *б*, *в*). Те са нанесени на предложения от него план, без да са споменати в изложението. Трети вход — от „магазините“ на западната фасада към аподитерия (обр. 1 *г*) — е бил възприет като прозорец, както личи от извършената частична реставрация на термите (обр. *2*). Други два входа (обр. 1 *д*, *е*) въобще не са отбелязани на плана.

Първият от проучените входове се намира в геометричния център на южната фасада на термите (обр. 1 *е*). Той осигурява достъпа в префурниума от юг. Страниците му са запазени на височина до 1 м (обр. 3). Входът има шир. 1,20 м към фасадата, а към префурниума се стеснява до 1 м (обр. 4). Причина за трапецовидния му план е полукръглата форма на стената на префурниума, която дублира формата на екседрата на калдария.

Нивото на прага е на 0,96 м над пода на префурниума. Разликата в нивата вероятно е била преодолявана със стълба, от която не бяха намерени никакви следи. Прагът е по-висок и от ходовото ниво пред южната фасада. Страниците са изградени от добре одялани квадри, подобни на тези от облицовката на фасадата. Оформлението на входа му придава представителен характер. Падналият пред него профилиран фрагмент допълва тази представа. От външната страна на входа профилирането е направено в самите каменни блокове, изграждащи отвора. Споменатият профилиран фрагмент принадлежи на горния праг. На 15 м източно от входа непосредствено пред фасадата лежи част от триъгълен фронтон, който е бил поставен над горния праг на входа. Фронтонът също е украсен с профилирана рамка.

От вътрешната си страна отворът няма рамка. Затварянето му с врата остава хипотетично. Другата възможност е независимо от по-големия му размер той да е участвувал като по-голям отвор в системата от отвори за тяга, разположени в осите на огнищата по цялата разкрита част на южната фасада. В запазените блокове от страниците няма следи от прикрепването на врата.

Долният праг не е монолитен, каквито са праговете на тесните входове на помещенията в термите. Той е изграден от сравнително малки по размер блокове. Допълването с речни волутъци във вътрешността вероятно не принадлежи на първоначалния праг. Той самият е доста разрушен от прокарания през него съвременен канал. Пространството пред входа е силно нарушено от трасето на същия канал и не дава възможност да установим оформлението му.

Видът на входа изключва предположението за стопанското му предназначение,

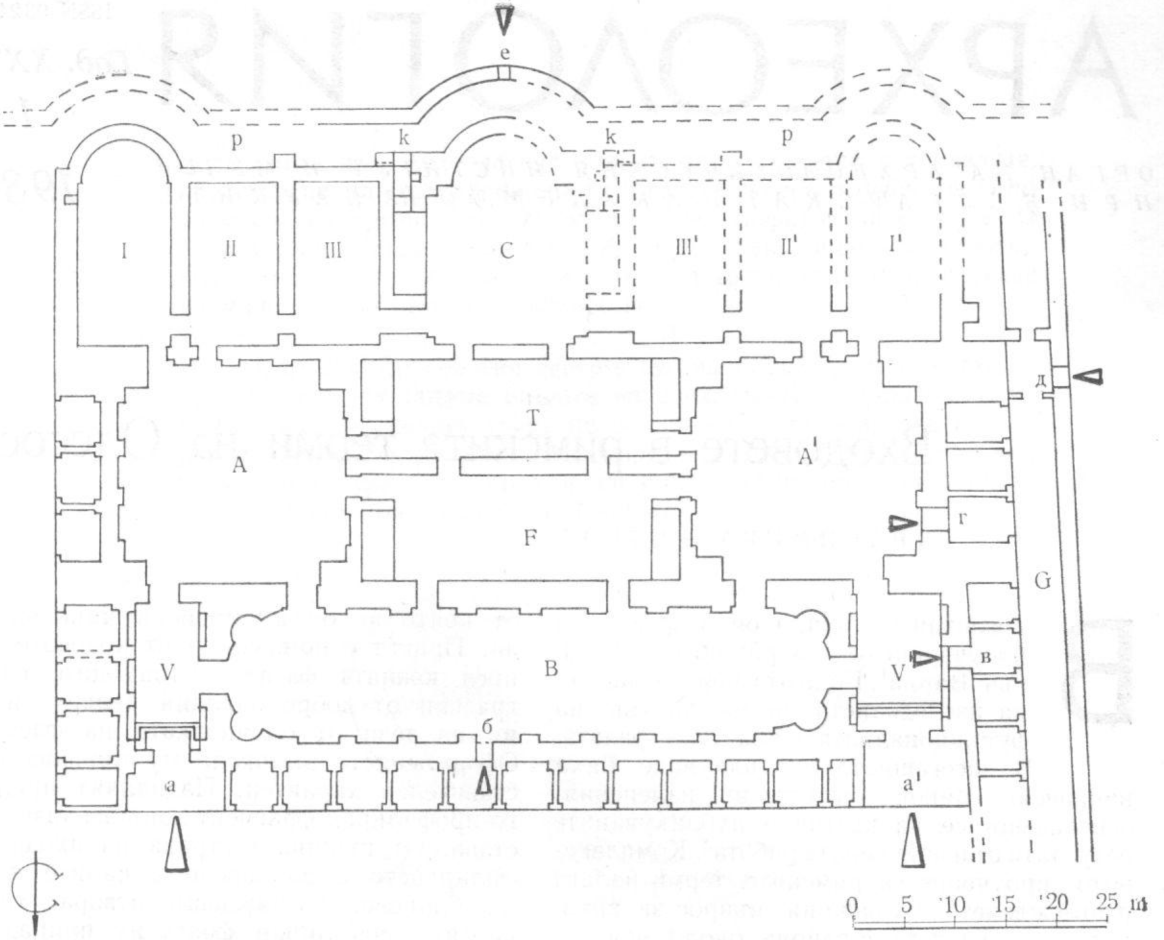

1

● *Обр. 1. План на римските терми на Одесос с означение на входовете: а, а') главни северни; б) северен на нивото на „магазините"; в, г) западни на нивото на „магазините"; д) западен на нивото на латрината; е) южен към префурниума. Fig. 1. Plan des thermes romains d'Odessos avec indication de. entrées: a, a') principales nord; б) nord au niveau des „magasins", в, г) ouest au niveau des „magasins"; д) ouest au niveau des latrines; e) sud vers le préfurnium*

● *Обр. 2. Входът на западната фасада на римските терми на Одесос към аподитерия, поглед от изток. Fig. 2. L'entrée de la façade ouest des thermes romains d'Odessos vers l'apodytérium vue de l'Est*

● *Обр. 3. Разрез на входа на южната фасада на римските терми на Одесос към префурниума. Fig. 3. Section de l'entrée de la façade sud des thermes romains d'Odessos vers le préfurnium*

● *Обр. 4. План на входа на южната фасада на римските терми на Одесос. Fig. 4. Plan de l'entrée de la façade sud des thermes romains d'Odessos*

● *Обр. 5. План и разрез на малкия северен вход на римските терми на Одесос. Fig. 5. Plan et section de la petite entrée nord des thermes romains d'Odessos*

● *Обр. 6. Зазиданият северен вход на римските терми на Одесос. Fig. 6. L'entrée nord murée des thermes romains d'Odessos*

независимо че води към префурниума. Оформлението му е в пълна хармония с представителността на южната фасада на термите[4]. Размерите на отвора не отговарят на изискванията за захранването на префурниума с гориво. Разположен в средата на

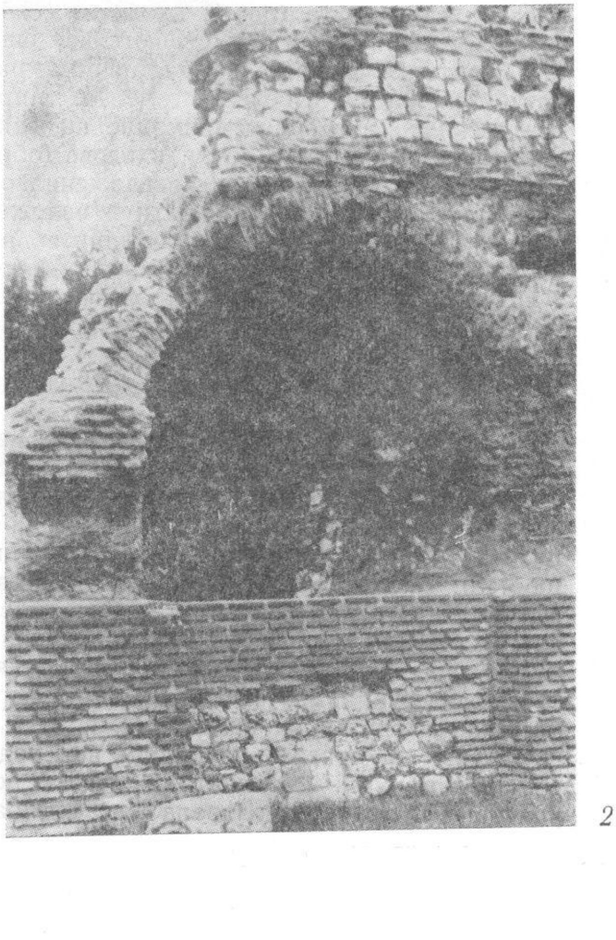

2

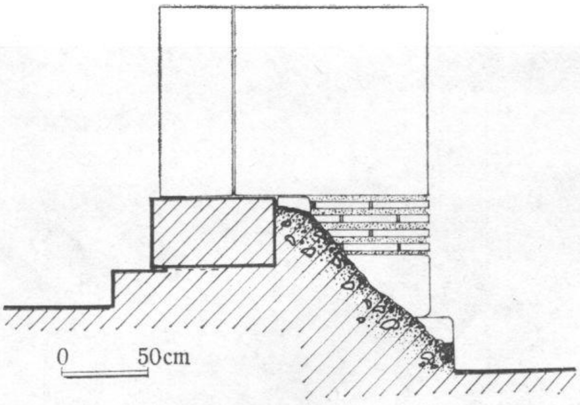

3

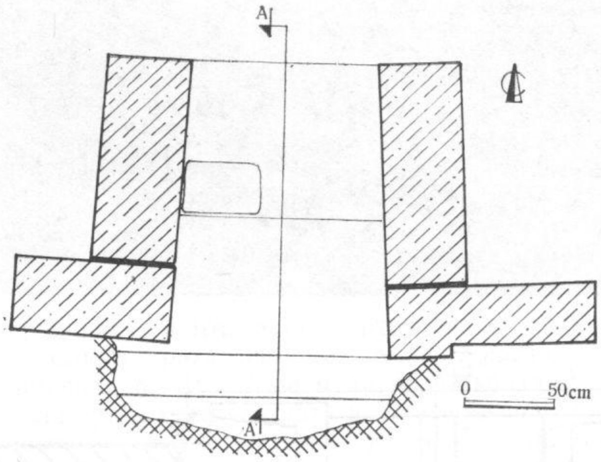

4

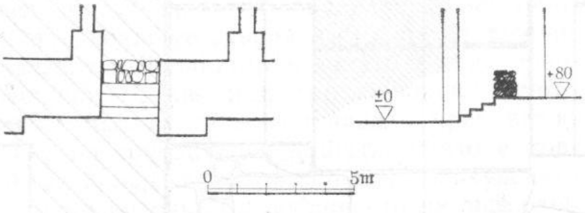

5

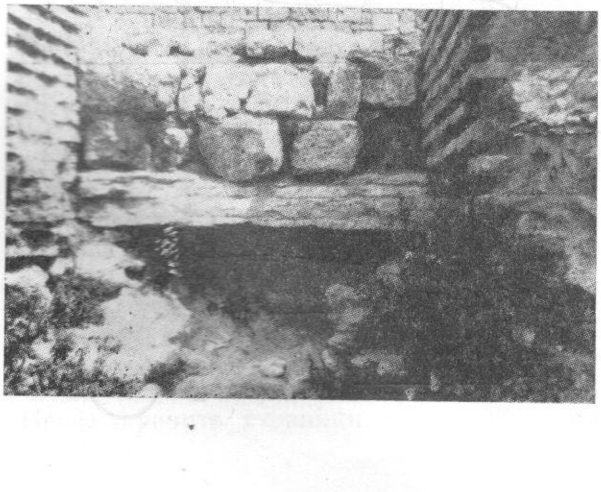

6

дългия над 100 м префурниум, входът има по-скоро служебен характер. По всяка вероятност той е бил използван от хората, които са контролирали работата в префурниума.

Южният вход не осигурява достъп до същинската баня, но има важно значение за пропорционирането на фасадата. Той подчертава централната симетрия на сградата и най-вече главната напречна ос на термите, завършваща с голямата екседра на калдария. Освен това той е композиционен център на първия етаж на южната фасада. След изясняването на предназначението му търсенето на стопанските входове на префурниума бе насочено към източната и западната фасада[5] и окончателно бе отхвърлено предположението, че термите са имали стопански двор от юг.

В северната стена на зала В между два пиластъра се намира вход (обр. 1 *б*), който е извеждал към едно от северните помещения, условно наричани магазини. Разликата в подовите нива между „магазините“ и базиликалната зала е била преодолявана чрез стълба (обр. 5). Входът е бил зазидан вероятно, след като термите са престанали да съществуват (обр. 6). При зазиждането е бил използван строителен материал от термите, включително и малък йонийски капител от интериора. По цялата ширина на входа под зазиждането лежи голям каменен блок. Вероятно това е част от прага или е последното стъпало на монолитна каменна стълба.

Този вход е отбелязан в първоначалния план на сградата, но не е коментиран в архитектурния анализ, направен от М. Мирчев. Той е разположен източно от централната напречна ос на сградата. Положението на входа се определя от двустранно укрепения с пиластри конструктивен зид между зала В и „магазините“. В оста е разположен пиластър, което е наложило изместването на входа встрани. Във функционалната схема на термите входът намира лесно логичното си предназначение. Той е тесен, второстепенен, осигуряващ пряка връзка на базиликалната зала с пространството на север от „магазините“. Може да се каже със сигурност, че входът е замислен в основния план на термите с цел да се подобри ходовата линия. Изключено е той да е бил допълнително отворен. За това свидетелствува и разположеният в близост канал. Според М. Мирчев той е обслужвал малък писоар, но не е изключено на това място да е имало чешма. Каналът е свързан с общата канализация на термите. В интериора на римските бани чешмите, разположени в близост до входове, са характерен елемент[6]. През този вход се влиза в един от „магазините“ (ние тълкуваме това помещение по-скоро като

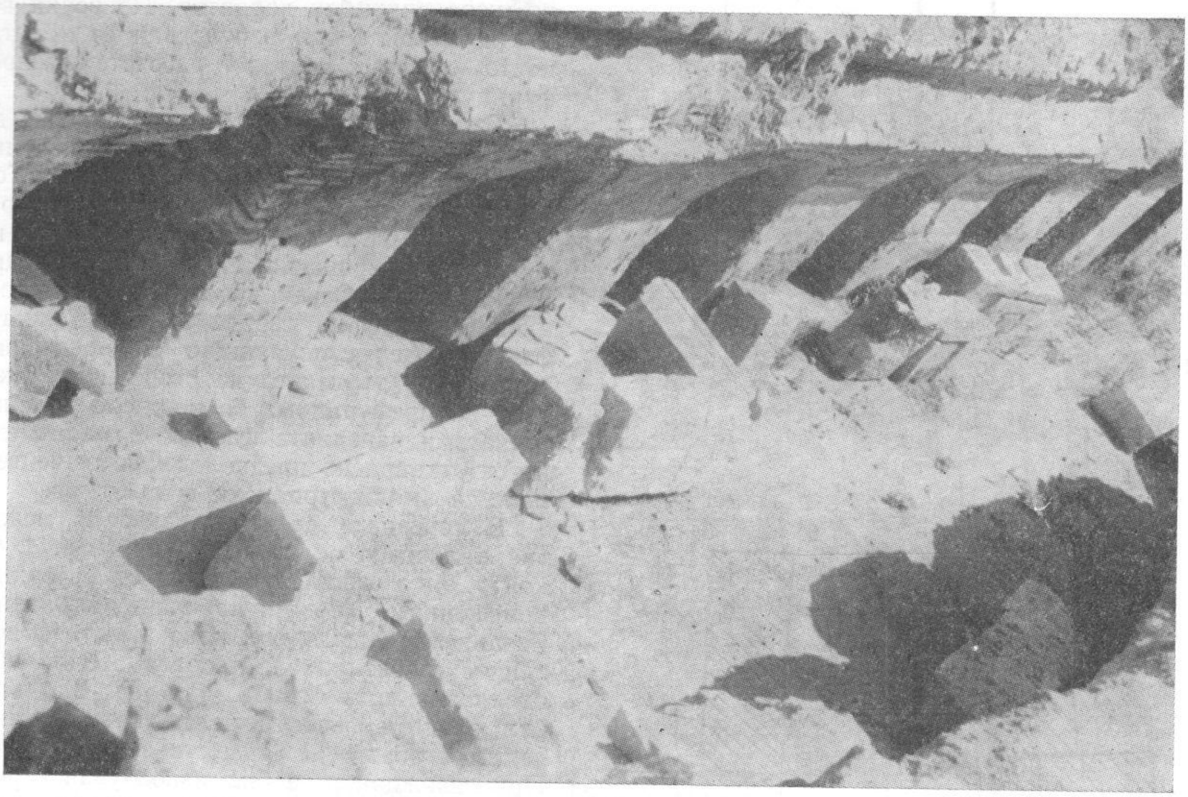

7

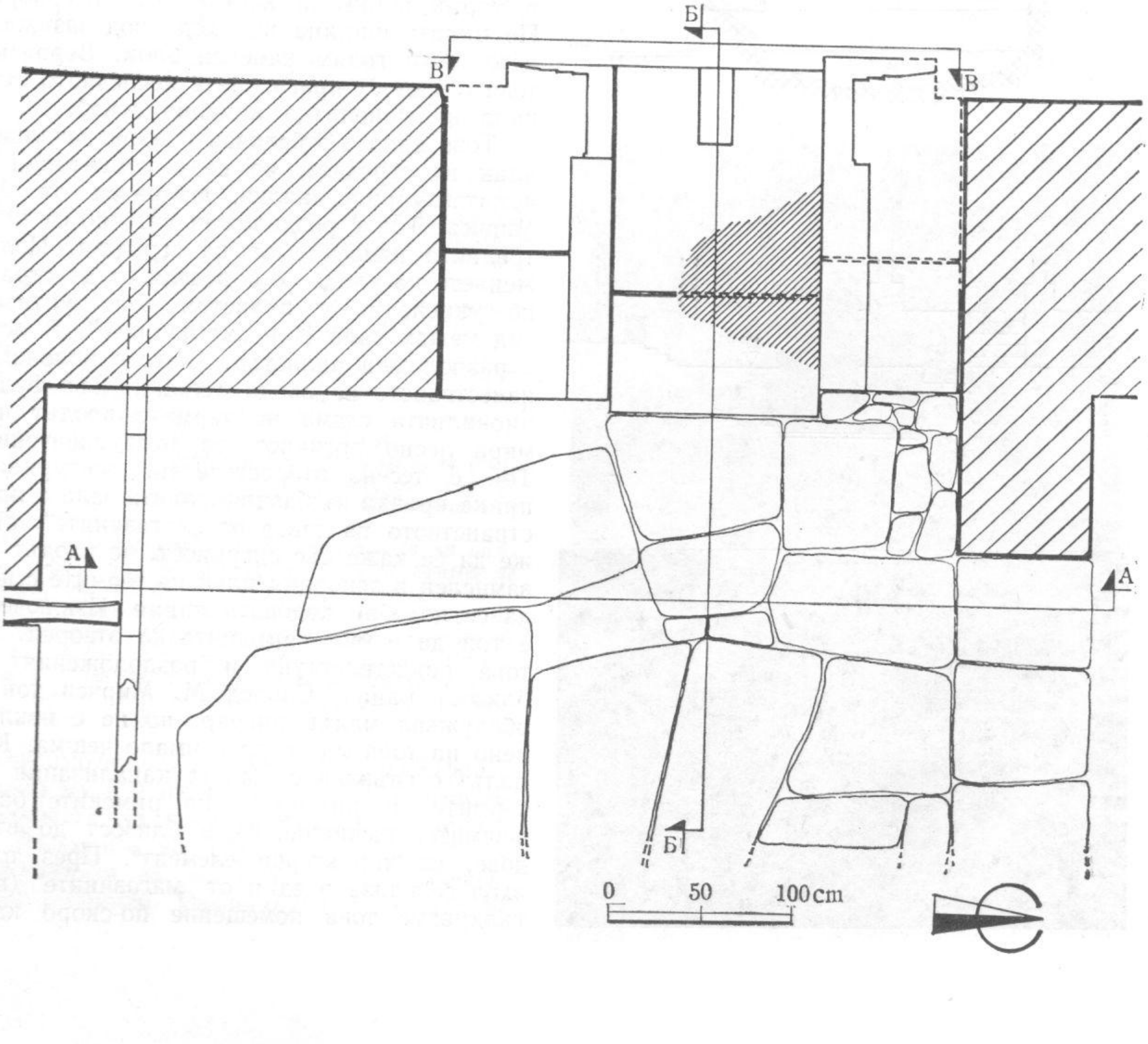
Б
В
В
А
А
Б
0
50
100cm

8

9

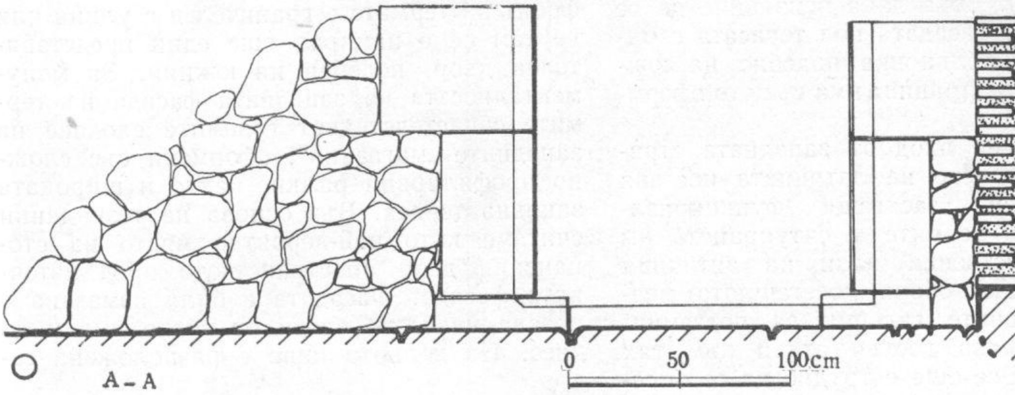

7

● *Обр. 7. Западната външна галерия с нападали части от страници и прагове от входовете на „магазините“. Fig. 7. La galerie extérieure ouest avec des parties tombées de linteaux et de seuils des entrées des „magasins“*

● *Обр. 8. План на западния вход на нивото на латрината на римските терми на Одесос. Fig. 8. Plan de l'entrée ouest au niveau des latrines des thermes romains d'Odessos*

● *Обр. 9. Изглед отвътре на западния вход на нивото на латрината на римските терми на Одесос. Fig. 9. Vue de l'intérieur de l'entrée ouest au niveau des latrines des thermes romains d'Odessos*

проходно), който е бил затворен от север с голяма врата. Прагът на тази врата е намерен in situ. Дори и да не е съществувала врата между залата и това помещение, достъпът до термите е бил контролиран от външната врата. Самото проходно помещение е било преддверие към залата.

В западната част на термите бяха установени още три входа, разположени на различни нива. Първият свързва западното преддверие със западната тераса (обр. 1 *в*). Входът се отваря към един от т. нар. магазини. Разликата в нивата е била преодолявана с две или три стъпала. Едното от стъпалата се е получавало чрез вмъкване на основата на нишата, която е повдигната над подовото ниво. Използването на тази височина и добавянето на още едно или две стъпала е решило въпроса за преминаването от едното в другото помещение. Трудно е да се определи броят на стъпалата, тъй като оригиналният градеж е покрит с тухли при частичната съвременна реставрация. Входът е сравнително тесен, разположен в централната западна ниша на преддверието. Оста му е слабо изместена от надлъжната ос на базиликалната зала. „Магазинът“, в който той въвежда, е отворен към западната тераса. И тук присъствието на вътрешна врата не може да се установи. Липсват както прагът, така и странѝците, оформяли отвора. Едно е сигурно — че преддверието е било затворено от запад с масивна врата, каквито са имали всички западни „магазини“. Профилираните странѝци и праговете им са паднали във външната западна галерия и дават представа за монументалния характер на тези входове (обр. 7).

От западния аподитерий към „магазините“ води още един вход (обр. 1 *г*). За разлика от разгледания по-горе този вход има представителен характер. Ширината му е близка до ширината на северните входове на аподитерия. Над отвора е запазена горната конструктивна облекчителна арка, а долната е унищожена. Входът е бил затворен по-късно с каменен зид, по-тънък от стената. При консервацията преградният зид е бил частично реконструиран (обр. 2). Затварянето на входа е станало, след като термите са престанали да функционират. В противен случай затварянето би обхванало ширината на целия отвор и биха останали следи от него по много добре запазените странѝци. И този вход води чрез преддверие към западната тераса. Подобно на първия западен вход преддверието е имало врата от запад. Трудно е да се каже дали е било затворено към аподитерия. Под преграждащия отвора зид няма праг. Нивото на аподитерия е еднакво с това на прилежащото му централно преддверие. И тук разликата в нивата на аподитерия и преддверието от запад е била преодоляна с две до три стъпала в зависимост от това дали входът е имал праг, или не. Отварянето на два входа на това ниво подсказва важната функция, която са имали западните „магазини“ и терасата.

Третият западен вход лежи на долното ниво. Намира се в южния край на външната западна галерия (обр. 1 *д*). Той води от пространството на запад от термите към преддверието на латрината и двойната галерия. Входът е имал двукрила врата, отваряща се навътре, и ширина 1,60 м (обр. 8). Запазената височина на странѝците е 1,35 м (обр. 9). При разкриването му южната странѝца бе разчистена напълно, а северната поради опасност от срутване — частично. Отвън южната странѝца е изпълнена от сложно профилирани квадри, които излизат с 0,15 м пред лицето на зида (обр. 10). Това дава основание да се предполага, че фасадата под терасата е била с каменна облицовка подобно на южната[7]. Северната страница има същото оформление.

Наличието на вход от западната страна на преддверието на латрината поставя редица въпроси, засягащи функционалната схема на термите и ситуирането им в градоустройствения план на античния град. Този факт обори досегашното мнение, че западните галерии са подземни. Входът осигурява достъп отвън към тях и латрината. Все още е трудно да се определи предназначението на галериите, които подобно на латрината имат съвсем слабо осветление, проникващо през тесни, засводени отвори. Освен това остава открит въпросът, каква причина е налагала необходимостта от залостването на входа отвън с помощта на дебела греда. Гредата е лягала в специално одялано в профилираната рамка легло (обр. 11). Освен тази предпазна мярка съществува още една, възпрепятствуваща отварянето на вратата навън. В средата на прага, там където се срещат двете крила на вратата, камъкът е одялан по-ниско (обр. 10, 11). Тази правоъгълна изрязана ивица е имала значение за подпирането на вратата отвън. Охранителните мерки, взети по отношение на входа, явно са свързани с предназначението на галериите. Отвън прагът е силно износен (обр. 10), както нито един от другите прагове, намерени in situ в термите. Това сочи продължителна и интензивна употреба на помещенията на това ниво.

Наличието на три входа на запад подчертава значението на подхода от тази страна. Може да се предположи, че западният фронт на термите е граничел и с улица или че там се е намирал още един представителен двор, подобен на южния. За монументалността на западната фасада на термите свидетелствуват големите входове на западните „магазини", оформени със сложно профилирани рамки, както и широката западна тераса. Въз основа на тези данни считаме като най-вероятно място на стопанския двор пространството пред източната фасада. Фасадата е била измазана с розова мазилка, следи от която има и до днес. На долното ниво е разположена га-

● *Обр. 10. Изглед отвън на западния вход на нивото на латрината на римските терми на Одесос. Fig. 10. Vue de l'extérieur de l'entrée ouest au niveau des latrines des thermes romains d'Odessos*

● *Обр. 11. Напречен разрез на западния вход на нивото на латрината на римските терми на Одесос. Fig. 11. Section transversale de l'entrée ouest au niveau des latrines des thermes romains d'Odessos*

● *Обр. 12. Източната фасада на римските терми на Одесос с аркирани отвори към галерията. Fig. 12. La façade est des thermes romains d'Odessos avec des ouvertures arquées vers la galerie.*

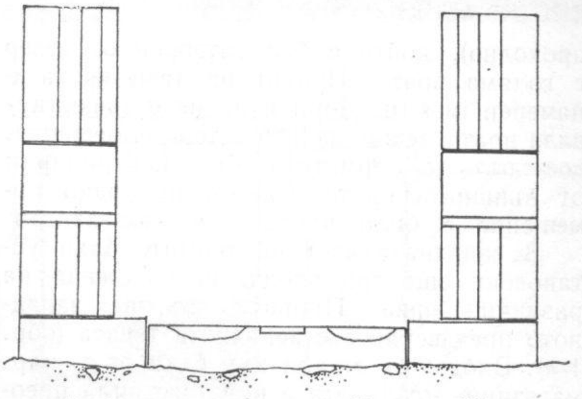

10

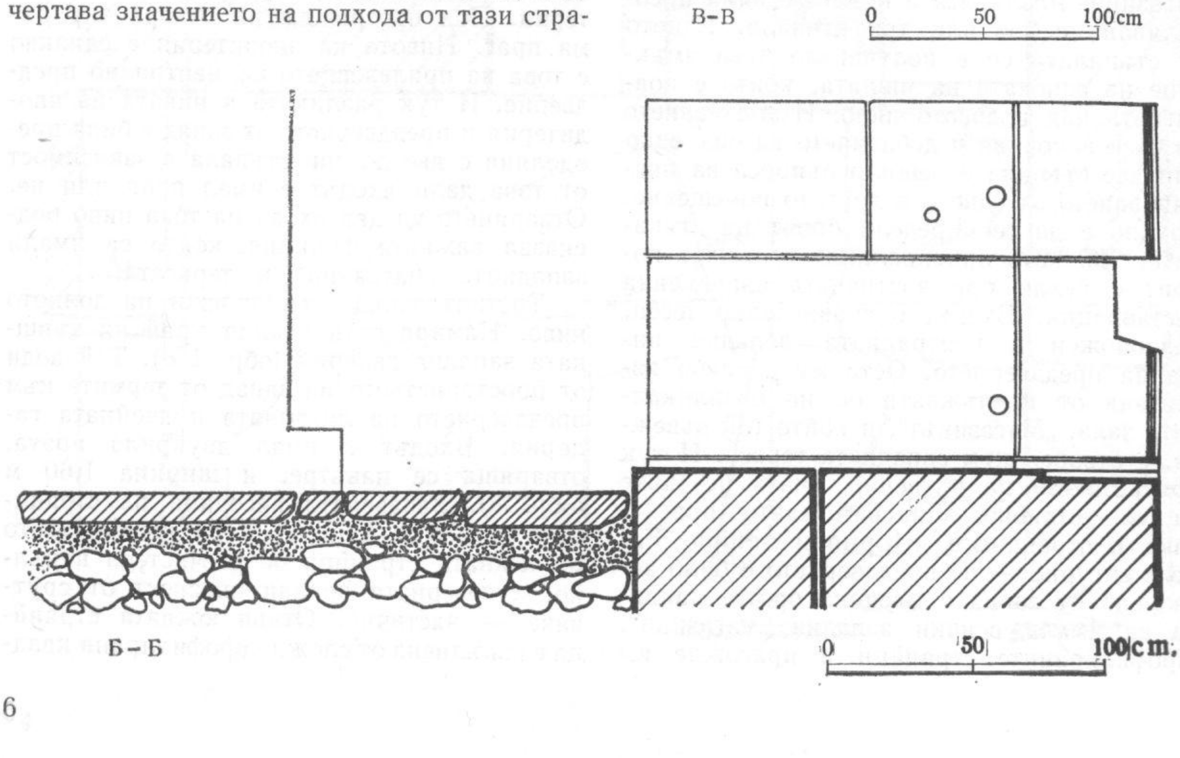

11

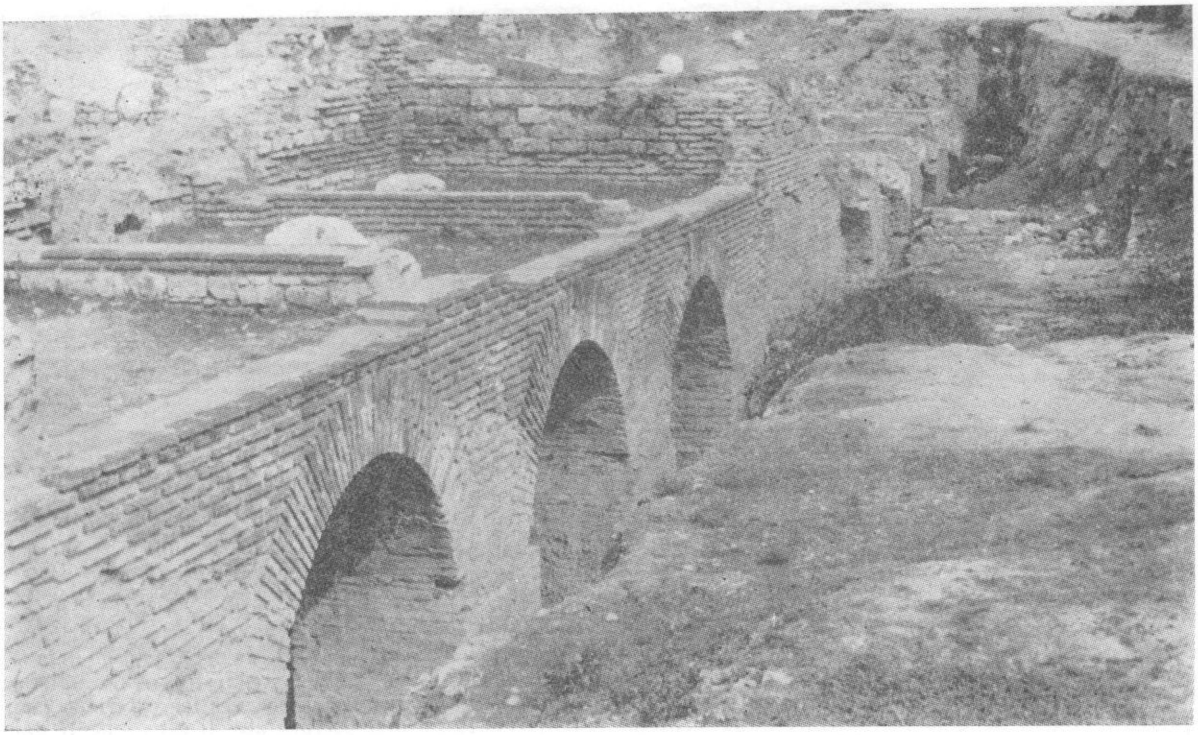

12

лерия, състояща се от две отделни помещения, които не са свързани. Галерията се отваря на изток посредством аркирани отвори, които не са били затваряни с врати (обр. 12). Тя не е била измазана. Ясно личат отпечатъците от кофража на циментовата структура на суперструкцията. Над аркираните отвори на галерията са разположени широките входове на източните „магазини“. По фасадата няма следи от масивна стълба, водеща към тези помещения. Достъпът до тях може би се е осъществявал посредством дървени стълби, водещи към обща дървена платформа, изнесена пред „магазините“. Не е открит нито един фрагмент от каменни страници или прагове на тези входове. Вероятно там вратите са били в дървени каси за разлика от тези по северната и западната фасада. Данните сочат, че оформлението на фасадата е било непретенциозно. Подобно на другите императорски терми (от Трир до Африка), чиито фасади към стопанските дворове са изпълнени съвсем обикновено[8], източната фасада на термите във Варна не носи белези на представителност. Галерията има вид на избено помещение и най-вероятно е била място, където е било складирано гориво. И ако това са били складове за дърва, те в никакъв случай не са били единствените. За да се поддържа необходимата температура в топлите помещения на термите, е било нужно огромно количество дърва. Засега проучванията сочат като единствено възможно място за складирането им пространството пред източната фасада. Там вероятно е съществувал комплекс от стопански постройки, свързани с поддържането на термите и съхраняването на гориво.

Казаното дотук позволява да бъдат направени някои заключения. Преди всичко се изяснява броят на входовете в термите. Те са били седем: три от север, три от запад и един от юг. Двата главни входа от север несъмнено са били предназначени за посетителите на термите. За тяхно улеснение е поставен и малкият северен вход, който е осъществявал пряка връзка между термите и пространството, на което се предполага да е съществувала открита палестра. Входът на южната страна е бил използван вероятно от надзирателите на работата в префурниума. Западните входове са осъществявали връзката на термите, от една страна, със западната тераса и, от друга, с предполагаемия представителен двор на запад от сградата. Западните входове също са били предназначени за посетителите на термите. Входът към преддверието на латрината може би е бил в близост до външна стълба, чрез която посетителите са имали възможност да се изкачват на западната тераса. До известна степен е вероятно този вход да е бил използван и от случайни минувачи.

На основата на тези изводи може да бъде потвърдена вероятността, че са съществували палестра на север[9], представителни дворове на юг и запад и стопански двор на изток от сградата. Освен това направеното проучване на входовете ще помогне при графичната реконструкция в бъдеще на фасадите на термите.

---

[1] През 1981—1983 г. бяха извършени сондажни археологически разкопки на територията на термите под ръководството на н. с. Петко Георгиев и арх. Красимира Вачева. Тук разглеждаме само входовете, въвеждащи в термите. Входовете между помещенията са предмет на друго изследване.

[2] P. Georgiev. Architectural and Archaeological Problems of the Roman Thermae of Odessos.— In: Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981. Nottingham, 1983; К. Вачева. Южната фасада на римските терми на Одесос. — ИНМВ, XXI (XXXV), 1985 (под печат).

[3] М. Мирчев. Римские термы в Варне. — In: Actes du Premier congrès international des études Balkaniques et sud-est Européennes. — II. S., 1969.

[4] К. Вачева. Цит. съч.

[5] Пак там.

[6] Например чешмата до входа между лаконикума и тепидария в: Н. Петровић. Терме у Царичином граду. — Старинар, XII, 1961, с. 11 и сл.; D. Krencker, E. Krüger. Die Triererer Kaiserthermen. Augsburg, 1929, p. 235, fig. 349.

[7] К. Вачева. Цит. съч.

[8] D. Krencker, E. Krüger. Op. cit., p. 245.

[9] P. Georgiev. Op. cit., p. 155 sqq.

Les entrées dans les thermes romains d'Odessos

K. VAČEVA

(Résumé)

L'étude proposée explique le nombre et le caractère des entrées dans les thermes d'Odessos. Elles étaient au nombre de sept—trois du nord, trois de l'ouest et une du sud. Les deux entrées principales du nord étaient sans doute destinées aux visiteurs des thermes. Pour leur commodité était ouverte également la petite entrée nord qui assurait une communication directe entre les thermes et l'espace sur lequel on suppose qu'il a existé une palestre découverte. L'entrée du côté sud était utilisée vraisemblablement par les surveillants du travail dans le préfurnium. Les entrées occidentales assuraient la liaison des thermes, d'une part, avec la terrasse ouest et, d'autre part, avec la cour représentative supposée à l'ouest de l'édifice. Les entrées occidentales étaient destinées également aux visiteurs des thermes. L'entrée vers le vestibule des latrines aurait été à proximité d'un escalier extérieur montant vers la terrasse occidentale. Il est probable dans une certaine mesure que cette entrée fût utilisée aussi par des passants fortuits.

Sur la base de ces conclusions peut être confirmée la probabilité de l'existence d'une palestre au nord, de cours représentatives au sud et à l'ouest et d'une cour d'exploitation à l'est de l'édifice. En outre, cette étude des entrées contribuera à la reconstruction graphique à l'avenir des façades des thermes.

Още веднъж за надписа с дата от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг

КАЗИМИР ПОПКОНСТАНТИНОВ

През 1978 г. в м. Черквата недалеч от железопътната спирка Равна във Варненски окръг бяха открити основите на църква и около 40 надписа на гръцки и на старобългарски език с кирилско и глаголическо писмо.[1] Разкопките през следващите шест години доведоха до цялостното разкриване на основите на манастирската църква, принадлежащите ѝ сгради — скриптория, манастирското училище, стопански, жилищни и битови сгради, част от оградната стена и западната порта.[2] Разнообразният епиграфски материал — вече близо 210 надписа: с руническо писмо,[3] на гръцки език, на старобългарски — с кирилско и глаголическо писмо, двуезични (на гръцки и старобългарски)[4] и със смесено писмо (кирилско и руническо), позволява да се изяснят редица въпроси относно разпространението на писмеността в средновековна България, съдбата на т. нар. рунна писменост, мястото и ролята на гръцкия език в културния живот, влиянието на гръцкото лапидарно и книжовно писмо върху кирилското, непрекъснатата писмена тра-

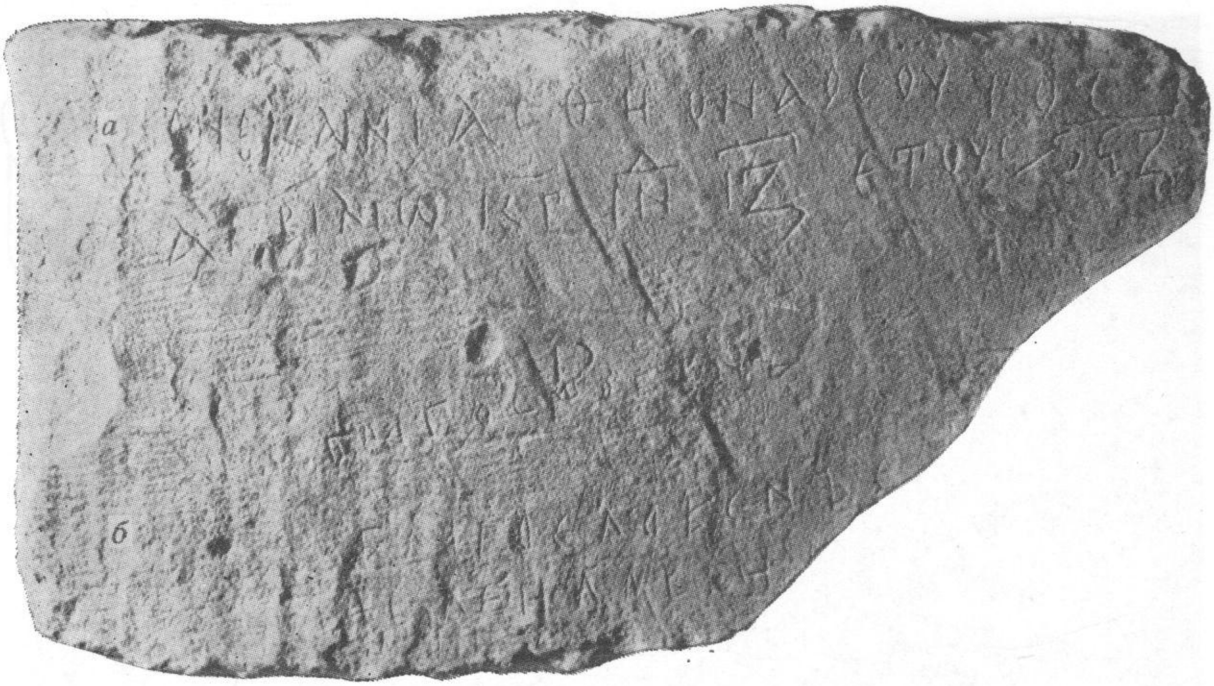

1

● *Обр. 1. Варовиков блок от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг с надписи: а) на гръцки език с датата на освещаване на църквата (889 г.) и б) на старобългарски език, първата половина на X в. Fig. 1. Bloc calcaire du monastère vieux-bulgare près du village de Ravna, département de Varna avec des inscriptions: a) en langue grecque avec la date de la consécration de l'église (889) et б) en vieux-bulgare, première moitié du Xe s.*

диция от времето на хан Омуртаг до възприемането на кирилската писменост,[5] както и въпросите за преводаческата дейност и обучението, осъществявани в ранносредновековните училища извън столичните центрове.

Наличието на твърде много надписи на гръцки език в манастирския комплекс е доказателство, че този език не е бил „прогонен“ в ранния период от развитието на старобългарската писменост и литература от книжовните центрове, тъй като неговото познаване е било задължително за всеки образован книжовник в преводаческата му дейност.

Особен интерес представляват двата надписа на гръцки език, в единия от които е отбелязала датата на освещаването на църквата,[6] а в другия, че тя е посветена на Богородица.[7]

Предмет на настоящата работа е надписът с датата на освещаването на храма, публикуван от В. Бешевлиев,[8] а неотдавна разгледан и от Ст. Михайлов, който го свързва с епиграфските паметници от VI в.[9] Трябва определено да се каже, че особеностите, на които се позовава Ст. Михайлов, не са опора за становището му, че надписът с дата е от 589 г., а не от 889 г. „В текста — казва той — ясно е изписано $\bar{S}\,\bar{\varsigma}\,\bar{\zeta}$,а не $\bar{S}[\bar{T}]\bar{\varsigma}\,\bar{\zeta}$; индиктът е 7, а не 17, както е изписано във втория ред на надписа; никъде досега в цялата епиграфика, така богата с паметници в нашата страна, не е допусната грешка с няколкостотин години, нито някъде е посочен индиктион, по-голям от 15; индиктионът IN̂, изписан с надредна ∧, не се среща и в прабългарските надписи и изобщо в надписите от Първото българско царство; някои палеографски особености като напр. изписването на **Y** в **OYTOC** с „пресечена“ вертикална хаста, която е характерна за античните и раннохристиянските надписи на гръцки език, намерени в България.“[10] Според Ст. Михайлов надписът на старобългарски, врязан върху същия камък, „в никакъв случай не може да бъде от времето на Първото българско царство. На такова датиране противоречи формата на Н (вм. N) и И (вм. Н), начертание, което е сигурен белег за много късна епоха.“[11]

Това твърдение, в което се пренебрегват фактите не спомага за правилното използуване и интерпретиране на един от най-рано датираните надписи (след този от Червен от 870 г.), свидетелствуващ за огромното строителство по времето на княз Борис I и за дейността на едно от най-значителните книжовни средища от IX в.

Камъкът, върху който с писало е врязан надписът, е намерен в насипа край южната фасада на църквата (обр. 1). Над-

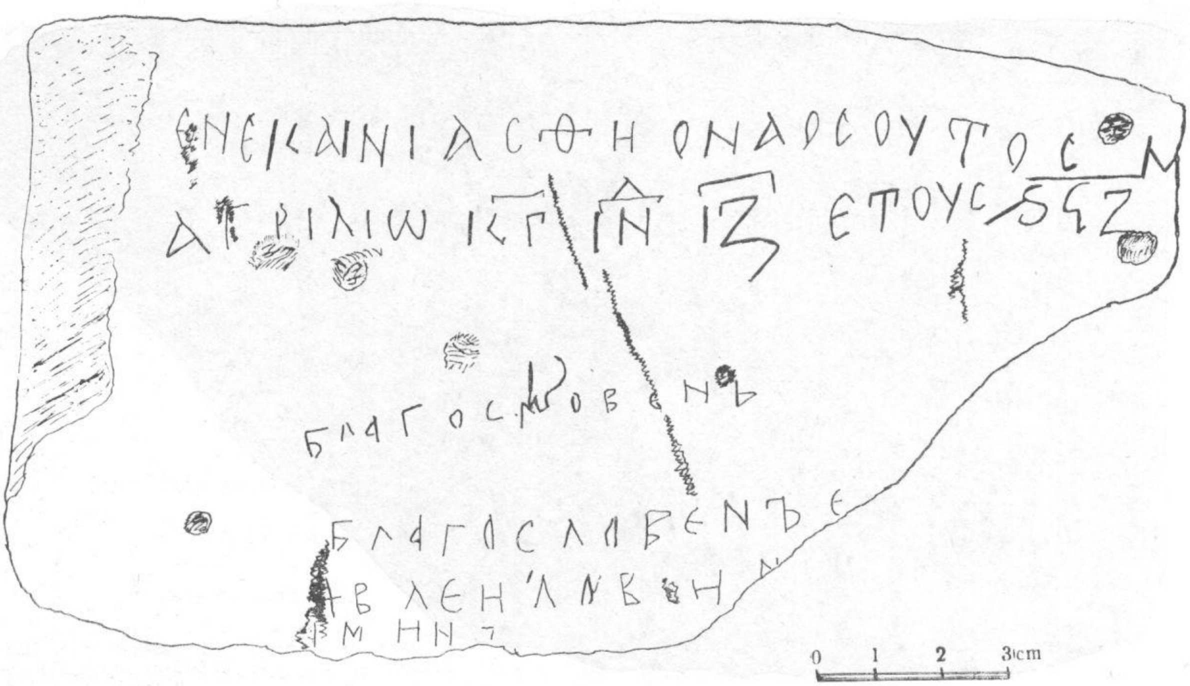
ΕΝΕΓΚΑΙΝΙΑΣΘΗ ΟΝΑΟΣΟΥΤΟΣ Μ
ΑΠΡΙΛΙΩ ΚΓ ΙΝ ΙΖ ΕΤΟΥΣ ςςΖ
БЛАГОСЛОВЕНЪ
БЛАГОСЛАВЕНЪ Е
0 1 2 3 cm

2

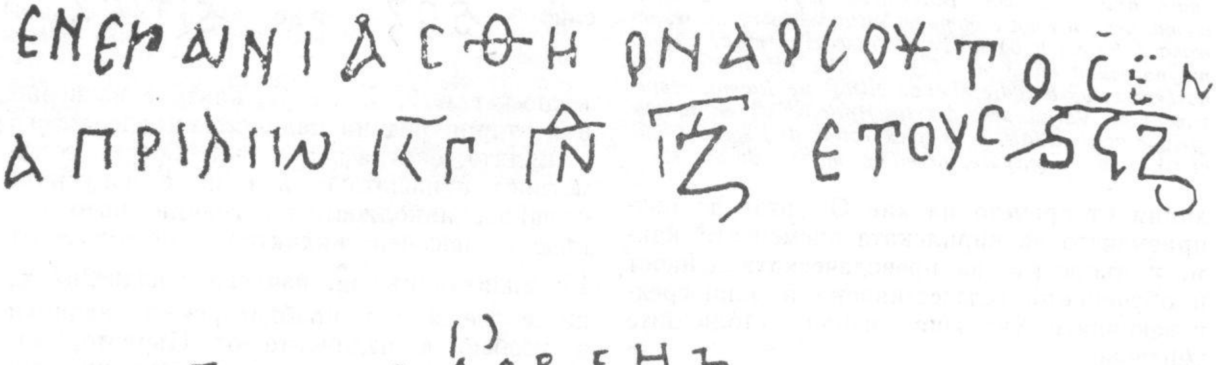
ΕΝΕΓΚΑΙΝΙΑΣΘΗ ΟΝΑΟΣΟΥΤΟΣ ΕΝ
ΑΠΡΙΛΙΩ ΚΓ ΙΝ ΙΖ ΕΤΟΥΣ ςςΖ
БЛАГОСЛОВЕНЪ
БЛАГОСЛАВЕНЪ Е(СИ)
АМИНЪ

3

● *Обр. 2. Факсимиле на текстовете на гръцки и старобългарски език от епиграфския паметник от манастира при с. Равна, Варненски окръг (К. Попконстантинов). Fig. 2. Fac-similé des textes en grec et en vieux-bulgare du monument épigraphique du monastère près du village de Ravna, département de Varna (K. Popkonstantinov)*

● *Обр. 3. Факсимиле на текстовете на гръцки и старобългарски език от епиграфския паметник от манастира при с. Равна, Варненски окръг (Ст. Михайлов). Fig. 3. Fac-similé des textes en grec et en vieux-bulgare du monument épigraphique du monastère près du village de Ravna, département de Varna (St. Mihajlov)*

писът е двуредов (обр. 1 *а*), липсва незначителна част от първия ред, чието възстановяване не буди съмнение — M[HNI]. Малко по-надолу от гръцкия текст е врязан четириредов старобългарски надпис (обр. 1 *б*), част от който попада в отчупеното парче от камъка. И в двата текста ясно се долавя взаимното влияние между книжовното и лапидарното писмо, което се проследява в графиката и размерите на буквите (обр. 1, 2).

4

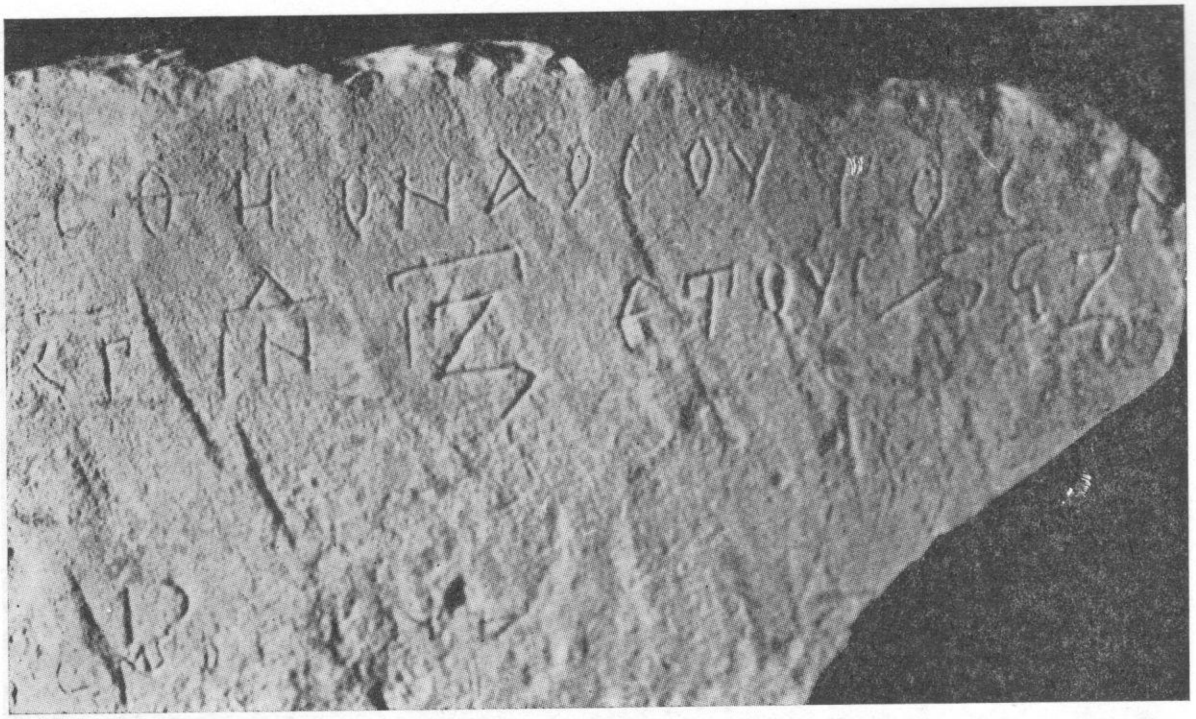

● *Обр. 4. Увеличение на дясната част на текста на гръцки език с датата на освещаването на църквата от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. Fig. 4. Agrandissement de la partie droite du texte en grec avec la date de la consécration de l'église du monastère vieux-bulgare près du village de Ravna, département de Varna*

Надписът на гръцки е ясен, четлив и гласи:

Ἐνεκαινιάσθη ὁ νάος οὗτος μ[ηνὶ]

ἀπριλίῳ κγ' ἰνδ(ικτιῶνος) **ι̅з̅** ἔτους ϛ̄ ϙ̄ ζ̄

Превод: „Освети се този храм в месец април 23, индикт 17, година 6097".

Още в началото бихме искали да припомним, че най-важният принцип при работата с епиграфския паметник е да се чете оригиналът, защото възпроизвеждането на паметника, като се почне от обикновения препис и се стигне до съвременните естампажи от силиконова материя, води до отклонения от оригинала[12] в една или в друга степен.

В преписа (обр. 3) и в четенето на някои от думите в двата надписа Ст. Михайлов е допуснал доста неточности, които водят до неяснота в текста, а оттам до неправилно тълкуване и датиране на надписите. Явно е, че той е работил по снимка, иначе не бихме могли да си обясним очевидните несъответствия между оригинала (обр. 1 *а*) и неговото факсимиле (обр. 3).

В р. 1 на гръцкия текст в преписа на Ст. Михайлов са допуснати 11 неточности при предаване графиката на буквите, а в р. 2 — 6. Тяхното показване е повече от необходимо във връзка с датирането на двата надписа, разгледани от Ст. Михайлов, независимо от това, че единият съдържа дата, която той оспорва.

В текста на гръцки неправилно са предадени начертанията на следните букви:

р. 1 — в първата дума ЕΝΕΚΑΙΝΙΑCΘΗ — Е, К, N, А, С, Θ; във втората NAOC—А, О, С; в третата — ΟΥΤΟC—Υ, Т; в четвъртата ясно се вижда част от М. Между **ΟΥΤΟC** и **Μ[ΗΝΙ]** има разстояние, породено от неравността на камъка. Тук няма никакви следи от буквата Е, за каквато настоява Ст. Михайлов;

р. 2 — в първата дума **ΑΠΡΙΛΙѠ**—А, П, Р; в **ΙΝ̂**—I, N, Δ; в годината S и ζ. Буквата ζ в долния край той е предал с несъществуваща дъга, явно поради неясния образ на снимката, която е ползувал. На място тук съвсем ясно личи кръглото очертание на шупла, с каквито изобилствуват варовиковите камъни и която няма никакво отношение към ζ от надписа. Неправилно е предадена и графиката на буквата С от **ΕΤΟΥC**.

В текста на старобългарски (обр. 1 *б*, 5):

р. 1 — в думата **БΛАГОСΛОВЄНЬ** (не може да се определи с увереност Ь или Ъ, защото водоравната чертица, ако е имало такава, попада в малка вдлъбнатина и няма следи от острието) Б е с недокосваща се до долния край на стълбеца петлица, Λ — с

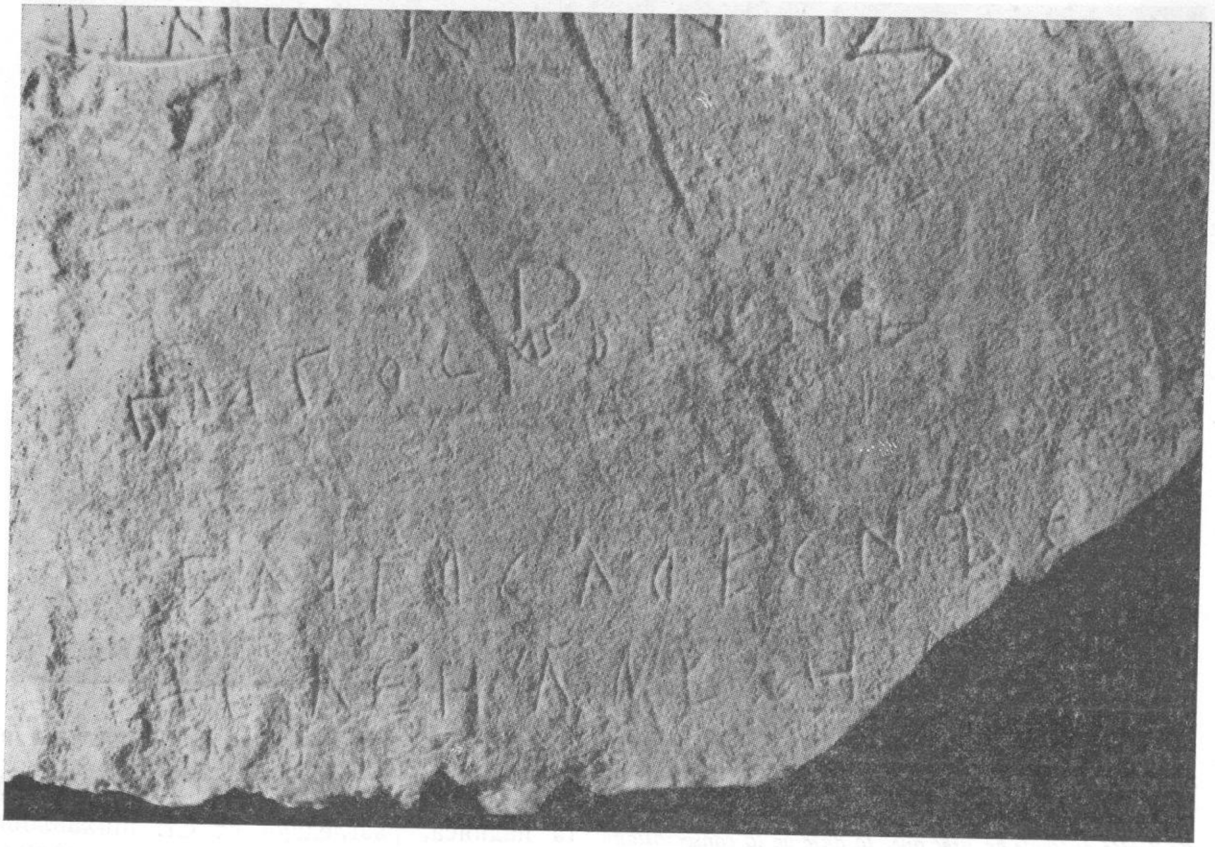

5

● *Обр. 5. Увеличение на старобългарския текст от епиграфския паметник от манастира при с. Равна, Варненски окръг. Fig. 5. Agrandissement du texte vieux-bulgare du monument épigraphique du monastère près du village de Ravna, département de Varna*

● *Обр. 6. Текст от „Беседи на св. Василий Велики“ от 977 г. с приписка, съдържаща съкращение за индикт с надредна Δ и знак за хилядите S с горна чертица (р. 26 на II кол.) от Държавния исторически музей, Москва. Fig. 6. Texte de „Sermons de S. Basile le Grand“ de 977 avec apostille, contenant abréviation pour indict avec Δ au-dessus de la ligne et signe des milles S avec une ligne supérieure (ligne 26 de la II feuille) du Musée historique d'Etat, Moscou*

недокосващи се хасти, А е с изправен стълбец и остроъгълна петлица, О — с ъгловата лява дъга, Λ — с издължена лява хаста (над Λ има следи от недовършена глава на конче), Є е с ладиевидна дъга. Необяснимо е защо N е предадено в преписа на Ст. Михайлов като Н, след като съвсем ясно се вижда на място и на снимката, която съпровожда публикацията на В. Бешевлиев, че тук стои N; Ь е с остроъгълна петлица;

р. 2 — писан (и следващите) от друга ръка, Б е с островърха петлица, А — с вертикален стълбец, О — с островърхи краища, Λ — с по-дълга дясна хаста, В — с островърхи недокосващи се петлици, Є — с начертание като С, N — също ясно очертано (но Ст. Михайлов и тук предава Н!), в края личи само Є, а Ст. Михайлов възстановява и (СН) — с И, след като навсякъде в надписа стои Н;

р. 3 — на място се чете АВΛЄН, следва Λ или М, след това N В . Н N;

р. 4 — АМНNЪ, а не АМNНЪ!

Както се вижда от приложената снимка и преписа, в предаването на графиката на двата текста са допуснати немалко грешки. Подробното им разглеждане ще допринесе за изясняване на повдигнатите от самия Ст. Михайлов въпроси.

Надписът има голямо значение за средновековната епиграфика, тъй като засега той е единственият, в който се съобщава датата (обр. 4), когато е осветена църквата: 23 април, 17 индикт, 6097 година. Най-голям интерес представлява изписването на числото на индикта, съкращението за индикт с надредна Д и числото на годината.

Съкращението на индикт от първите две букви и надредна Д $\hat{\text{I}}$N е явление, непознато за паметниците до VII в.[13] и често срещано в епиграфски[14] и книжовни паметници след VIII в.[15]: Слова на Григорий Назиански — ГИМ, Син. 60, Беседи на св. Василий Велики — ГИМ, Син. 20 (обр. 6), Беседи на Йоан Златоуст — ГИМ, Син.

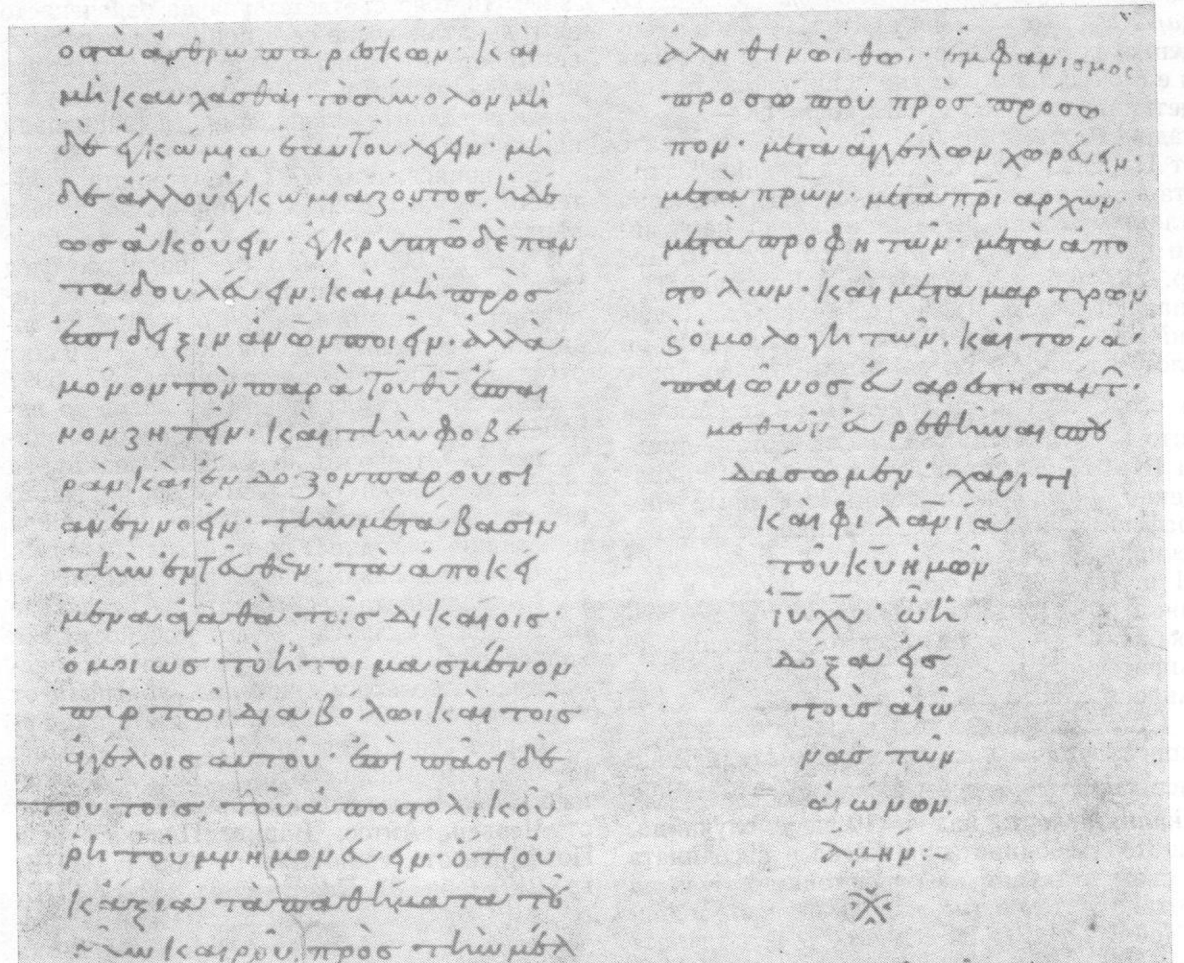

ὅσα ἀνθρώπω παρέσχομ· καὶ
μὴ καυχᾶσθαι τὸ σύνολομ μὴ
δὲ ἐγκώμια ἑαυτοῦ λέγειν· μὴ
δὲ ἄλλου ἐγκωμιάζοντος ἡδέ-
ως ἀκούειν· ἔκρυπτο δὲ πάν-
τα δουλεύειν. καὶ μὴ πρὸς
ἐπίδειξιν ἀνθρώποις εἶμ· ἀλλὰ
μόνον τὸν παρὰ τοῦ θυ ἔπαι-
νον ζητεῖν· καὶ τὴν φοβε-
ρὰν καὶ ἔνδοξον παρουσί-
αν ἀναμένειν· τὴν μετάβασιν
τὴν ἐντεῦθεν· τὰ ἀποκεί-
μενα ἀγαθὰ τοῖς δικαίοις·
ὁμοίως τὸ ἡτοιμασμένον
πῦρ τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς
ἀγγέλοις αὐτοῦ· ἐπὶ πᾶσι δὲ
τούτοις, τοῦ ἀποστολικοῦ
ῥητοῦ μνημονεύειν· ὅτι οὐ
κ ἄξια τὰ παθήματα τοῦ
νῦν καιροῦ, πρὸς τὴν μέλ-
λουσαν δόξαν ἀποκαλυ-
φθῆναι εἰς ἡμᾶς· καὶ σὺν
τῷ Δαδ, προλέγειν· τοῖς φυ-
λάσσουσι τὰς ἐντολὰς αὐ-
τοῦ, ἀνταπόδοσις πολ-
μισθὸς πολύς. καὶ στέφα-
νοι δικαιοσύνης· αἰώνι-
οι σκηναί· ζωὴ ἀτελεύτη-
τος· μονὴ ἀκατάλυτος·
παρὰ τῷ πρὶ καὶ τῷ υἱῷ
καὶ τῷ ἁγίῳ πνι, τοῖς ὑμνοῦσι

ἀληθινὸν θεόν· ἐμφανισμὸς
προσώπου πρὸς πρόσω-
πον· μετὰ ἀγγέλων χορεύειν·
μετὰ πρων· μετὰ πριαρχῶν·
μετὰ προφητῶν· μετὰ ἀπο-
στόλων· καὶ μετὰ μαρτύρων
ϗ ὁμολογητῶν. καὶ τῶν ἀ-
π' αἰῶνος εὐαρεστησάντων·
μεθ' ὧν εὑρεθῆναι ἀξιω-
θείημεν· χάριτι
καὶ φιλανίᾳ
τοῦ κυ ἡμῶν
ιυ χυ· ᾧ ἡ
δόξα εἰς
τοὺς αἰῶ-
νας τῶν
αἰώνων.
ἀμήν:–

*

+ [illegible] θῷ χάρις:–
+ ἐγράφη [illegible] τὴν βίβλ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
τῆρος: [illegible]
περὶ [illegible]:– ἔτ ς

ἰνδ ε. ἔτ ,ςυπε:–

6

104, и др. Поради това е съвсем неубедително твърдението на Ст. Михайлов, че „съкращението на индиктиона с първите две букви и надредно изписване на делтата е сравнително късно явление. В контекста на надписа за освещаването това ни навежда на мисълта, че се касае не за края на VI в., а за края на IX в., т. е. от времето на „коригирания“ надпис. Но работата е там, че този вид съкращения не се срещат и в прабългарските надписи и *изобщо в надписите от времето на Първото българско царство*“[16] (курсив на а. К. П.). Това твърдение показва премълчаване или непознаване на епиграфските паметници именно от периода IX—XI в.: надписа от 870 г. от Червен,[17] надписите от Плиска,[18] Тмутарканския надпис,[19] кръста с надпис от 1067 г. от средновековна Алания,[20] и на редица книжовни паметници от IX—X в.: Псалтира от 862 г. (ГПБ, гр. 216) (обр. 7), Словата на Григорий Назиански от 975 г., Беседите на св. Василий от 977 г. (обр. 6), Беседите на св. Йоан Златоуст от 990 г., за които съкращението $\widehat{\mathrm{IN}}$ е обикновено явление. То не се среща в нито един паметник от VI в., когато думата **INΔIKTION** се пише цяла или със съкращения, различни от него. Изредените епиграфски и книжовни паметници са красноречиви доказателства, че надписът не е от VI в. През IX и следващите векове в писането на думата се наблюдава голямо разнообразие — от цялостното изписване до съкратеното предаване включително и с въпросителното съкращение.

Ст. Михайлов поставя под съмнение и изписването на числото на индикта. В надписа съвсем ясно се вижда $\overline{\iota\zeta}$(=17). Вертикалната черта над i=10 не е случайна, защото дълбочината на жлеба и височината ѝ съответствуват на начертанието i и на вертикалните хасти на буквите от надписа (обр. 1 *а*, 2). Тя се намира под титлата заедно със $\bar{\zeta}$. Ст. Михайлов неоснователно твърди, че тя е случайна. Едва ли може да се приеме за убедително и мнението му, че така, както е предадено, цифровото значение на $\overline{\iota\zeta}$ (=17) е погрешно, само въз основа на съображението, че индиктионите са 15. В средновековните паметници има достатъчно примери на индиктиони със стойност над 15: $\overline{\mathrm{K}}$=20,[21] $\overline{\mathrm{KB}}$=22,[22] $\overline{\lambda\mathrm{A}}$=31,[23] които сочат, че писаното от Ст. Михайлов: „никъде досега в цялата епиграфика, така богата с паметници, не е допусната грешка с няколкостотин години, нито някъде е посочен индиктион, по-голям от 15“[24], е невярно.

Вероятно в случая писачът, повлиян от началото на предходната дума, която започва с i $\widehat{\mathrm{IN}}$, разсеяно е започнал отново да врязва i и не е поправил грешката си (ако е грешка) чрез задраскване или оправяне на буквата,[25] изписал е $\bar{\zeta}$ и е поставил титлата над двете букви (обр. 4). Наистина, така отбелязан, индиктът не съответствува на годината, посочена след него в надписа. Единственото предположение, което можем да кажем във връзка с това е, че авторът на надписа е допуснал грешка. Той вероятно е имал намерението да отбележи 7 индикт[26] (и това съответствува на означението за годината), но не се е поправил и несъответствието е останало, както много други недоглеждания, с каквито изобилствуват средновековните лапидарни и книжовни паметници.

За изписването 6097 на годината и четенето ѝ като 6397 Ст. Михайлов задава въпроса „защо годината трябва да бъде 6397, а не 6097, както е в надписа, след като все пак имплицитно се приема, че индиктионът е седми и че той отговаря на годината, посочена в надписа. Но 7 индикт отговаря също така на годините 5697, 5997 и 6297, за да се ограничим по време до падането на страната под османско владичество“[27]. Отговорът е: защото знакът за хилядите S(6000) е съвсем ясен и защото е безпредметно да се търсят паралели в паметници с година, чиито хиляди са 5. Трябва да добавим, че в паметниците до IX в. традицията и системата за предаване на годината е друга.[28] Към особеностите в изписването на знака за хилядите в надписа ще отбележим още една, убягнала от вниманието на Ст. Михайлов, която е твърде съществена. Чертицата за отбелязване на хилядите в надписите от IX в. е долепена до горната дъга на S. Така е в надписите от Червен, Айтос, Варна, Плиска[29] и в Порфириевото евангелие от 835 г. (ГПБ, гр. 219) (обр. 8), Псалтира от 862 г. (ГПБ, гр. 216) (обр. 7), Словата на Йоан Златоуст от 893 г. (ГПБ, гр. 343), Аскетикона на св. Василий Велики от 880 г. (ГИМ, гр. 254), Беседите на св. Йоан Златоуст от 917 г. (ГИМ, Син. гр. 96) и много други. Така е и в разглеждания надпис. Това едва ли е случайно съвпадение, още повече, че паметниците са от една и съща епоха. Явно е, че в надписа е пропуснат знакът за стотиците, както обърна внимание и В. Бешевлиев. Пропускът не е необичаен — подобно пропускане има в два надгробни надписа на гръцки език[31] и в някои славянски ръкописи: ГИМ, Син. 213,1°, ГИМ, Усп. 18. Първият съдържа отбелязан индикт 12, 6026=518 г. за написването на евангелието (едва ли някой тогава е писал на кирилица!). При надписа от Равна поставянето на Т за стотиците и тълкуването на числото за годината като 6397 не е в разрез с палеографските особености на надпи-

● *Обр. 7. Псалтир от 862 г. с приписка, съдържаща съкращение за индикт с надредна Δ (р. 12) от Държавната библиотека „Салтиков-Шчедрин“, Ленинград. Fig. 7. Psautier de 862 avec apostille contenant abréviation pour indict avec Δ au-dessus de la ligne (ligne 12), de la Bibliothèque d'Etat „Saltykov-Chtchédrine“, Léningrad*

● *Обр. 8. Порфириево евангелие от 835 г. от Държавната библиотека „Салтиков-Шчедрин“, Ленинград. Fig. 8. Evangile de Porphyrij de 835 de la Bibliothèque d'Etat „Saltykov-Chtchédrine“, Léningrad*

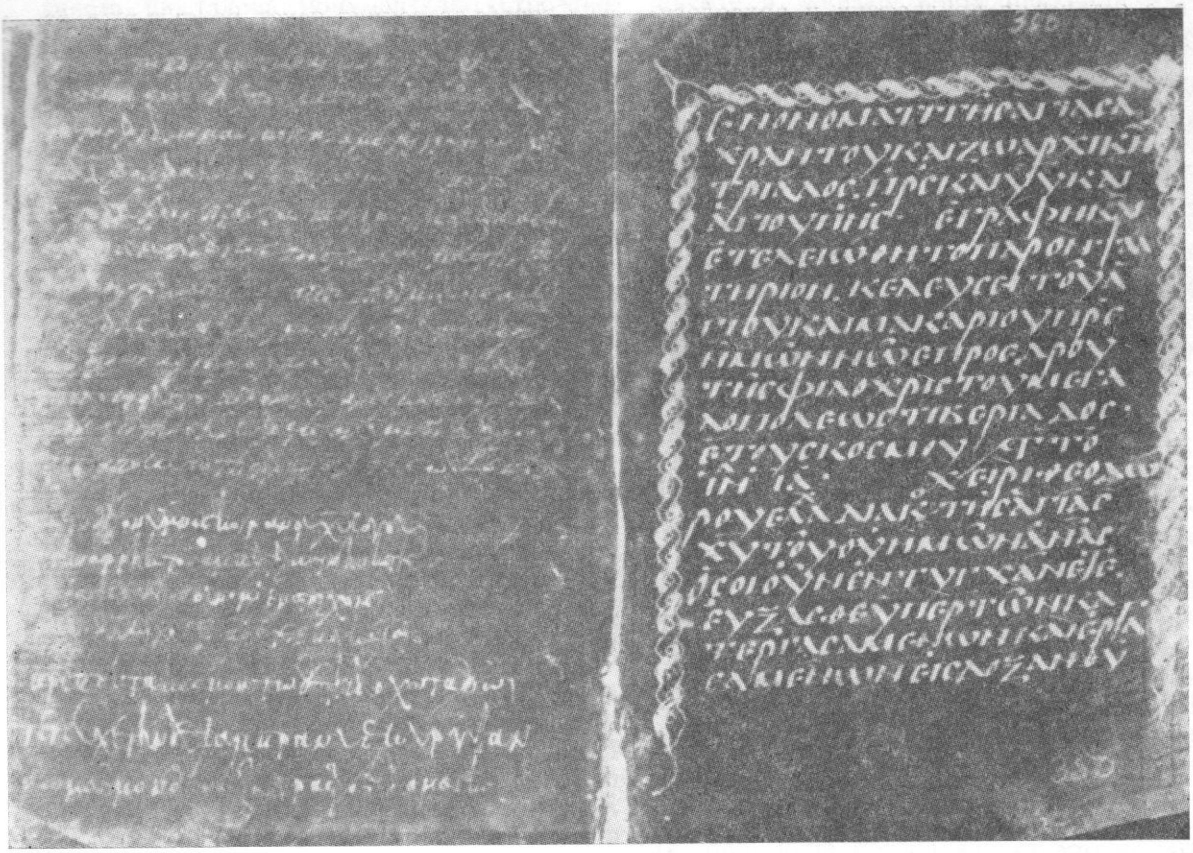

7

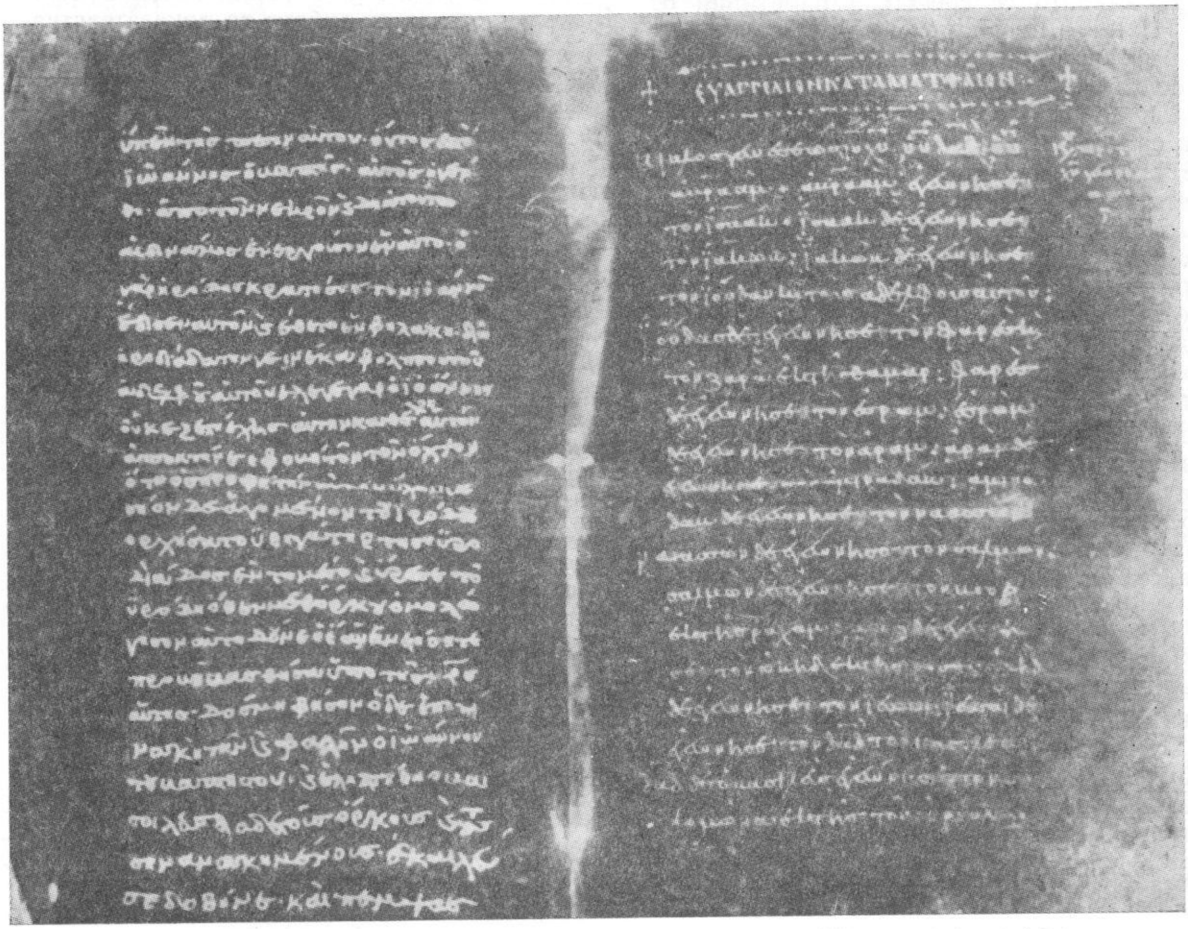

8

са и с останалия епиграфски и археологически материал, което не може да се твърди за четенето 6097=589 г., т. е. VI в., откогато тук няма никакви археологически находки и надписи. Графиката на всички букви като цяло не намира паралели в никой от книжовните паметници от VI в.: Сармисахмийско евангелие — Codex N (ГПБ, гр. 537; ГПБ 399; ГПБ 42; ГПБ 226), Апостол от VI в. (ГИМ, Син. 583),[33] нито пък в епиграфските паметници от същия период, към който се опитва да отнесе надписа Ст. Михайлов. Показателно в това отношение е начертанието на ·Ѳ·. Хоризонталната чертица излиза извън кръгчето и завършва в краищата с къси клинчета. Тази особеност е характерна единствено за паметниците след втората половина на IX в. (обр. 6, 8). В паметниците до VI—VII в. чертицата не излиза извън окръглената част.[34] Колкото до „особеностите на ипсилона — Y в ΟΥΤΟϹ“, чийто вертикален стълбец не е пресечен с къса чертица, трябва веднага да отбележим, че графиката му е същата, както на Y в ЄΤΟΥϹ, т. е. те са без каквато и да било „хоризонтална черта върху вертикалната хаста“, в което се опитва да ни убеди Ст. Михайлов.[35] Тук надписното поле е добре изгладено, начертанията на буквите са съвсем ясни (обр. 4) и „откриването на особености“ в графиката на Y, каквито се срещат в паметници от II—III в., е преднамерено и в пълен разрез с фактите. Всичко това дава основание да се отхвърлят твърденията на Ст. Михайлов и да се проявява въздържаност към епиграфските му занимания.

Възражения предизвиква и разглеждането на текста на старобългарски, врязан с кирилица в долната част на надписното поле (обр. 5). Както вече посочихме, в преписа на надписа (обр. 3) на р. 1 в дума от 12 знака Ст. Михайлов е предал невярно начертанието на 8. Той преиначава изписването на съвсем ясни букви в целия надпис. Поставя И вместо Н. А такова писане се появява в старобългарските паметници след XIV в. В р. 2 от 13 знака 9 са показани погрешно, а в последния р. 4 от 5 букви само 2 са начертани правилно. И на основата на толкова много грешки в преписа Ст. Михайлов изгражда изводите си и упреква В. Бешевлиев, че „сочи късния характер на буквите в гръцкия текст, а не е обърнал внимание на още по-късния характер на кирилските букви, които в никакъв случай не могат да бъдат от времето на Първото българско царство“[36]. Прав би бил Ст. Михайлов, че начертанието на буквите е много късно, ако в надписа съществуваха такива знаци, каквито е показал в преписа си (И вместо Н, N вместо Н). Но фактите са други.

Старобългарският текст не съдържа дата, но по своите палеографски особености (най-вече начертанието на Б с недокосваща се в долния край на стълбеца петлица) е в тясна връзка с паметниците от началото на X в. — надписа от 931 г. от Преслав[37] и останалите надписи от Равна. В е с начертание както В в надписа от с. Избул (Теке Козлуджа),[38] в надписа от с. Крепча[39] и др. Є, Ꙁ, N също са свързани с паметниците от това време. Не е трудно да се долови, че и двата текста върху лапидарния паметник от Равна, както и всички останали надписи от манастира са в стила на книжовното писмо от IX—X в. и имат доста характерни особености, които ги отличават и отдалечават от паметниците от V—VI в. Палеографските особености на надписа и археологическата среда, в която е намерен, позволяват да считаме, че той е от края на IX или най-късно от първата половина на X в.

Ясно е, че споменатите по-горе от Ст. Михайлов „случаи на изписване на Y с пресечен вертикален стълбец, И вм. Н и Н вм. N“ не могат да служат за доказателство, че надписът на гръцки език с отбелязаната в него година 589 е от VI в., че старобългарският е от „по-късна епоха“(?). Както видяхме (обр. 1, 2, 4), в надписа особености като изтъкваните не съществуват. В желанието да се добере до доказателства за V—VI в. или за XIII—XIV в. по отношение на Равненския манастир Ст. Михайлов търси такива там, където липсват. Не може в случая да не припомним думите на Л. Робер: „Строга акуратност и ясен ум и нищо повече — това е епиграфската техника за създаването на надеждни основания за интерпретация и за тази страна на интерпретацията, която наричат възстановяване.“[40]

Странни са разсъжденията на Ст. Михайлов в заключителната част на статията, че църквата е използувана и през целия VII в. (след като вече е отнесъл неоснователно надписа в 589 г.), „когато с идването на прабългарите и образуването на българската държава е била може би разрушена“,[41] веднага след християнизацията отново изградена, а по-късно, по времето на Владимир отново разрушена. В надписа за разлика от другите ктиторски надписи не е отбелязано името на ктитора, но там е казано най-важното — че храмът е осветен на 23 април. Храмовете винаги се освещават след завършването им и това сведение не противоречи на изказаното от нас мнение, че храмът е бил изграден по времето на княз Борис и завършен и осветен в годината 889, в която той отстъпва престола на сина си Владимир. Историческата обстановка не изключва провеждането на такова монументално строителство, чийто резултат е манастирът при с. Равна. По всяка вероятност обителта е била предназначена за видна личност от княжеската фамилия.

Интересно би било да хвърлим поглед върху събитията през 589 и предходните няколко години, с които Ст. Михайлов свързва надписа и изграждането на църквата. Именно това е периодът (587—589 г.) на едни от най-масовите и стремителни нашествия на славяните, които са се заселили в Южна Македония, проникнали са дълбоко на юг и са достигнали чак до Пелопонес. За това подробно съобщава Монемвасийската хроника от X—XI в.[42] Още по-интересно е, че именно в 589 г. славяните подчинили Сингидунум, Анхиало и „цяла Елада", т. е. гръцките земи.[43] Едва ли император Маврикий (582—602) би отделил внимание и средства за изграждането далеч от Константинопол на манастир, заемащ почти 10 дка, в период на активна война с персите и по-късно със славяните и аварите.

Планът на манастира показва, че е изграден по единен замисъл,[44] а не на части, както се опитва да ни убеди Ст. Михайлов. Масовият археологически материал, надписите и многобройните рисунки, открити по време на проучването на това книжовно и просветно средища, не са в противоречие с архитектурната му история, започваща във втората половина на IX в. и продължаваща до края на X или началото на XI в. Затова свързването на надписа с някакъв по-реален период (VI в.) представлява незачитане на неоспоримите факти: обилен керамичен материал от IX—X в. (в това отношение особено показателна е липсата на керамика от V—VI в.), безбройните рисунки (близо 1100 — от обикновения кръст до сложните човешки изображения и орнаменти), каквито се срещат в ръкописите от IX—X в., десетки надписи, оставени от хора, изучаващи и знаещи гръцки език, близо 20 абецедара на гръцки, двуезични надписи (на гръцки и старобългарски), старобългарски надписи — с кирилско, глаголическо и руническо писмо. Това е по-скоро затваряне на очите, отколкото желание за добросъвестно и в съответствие с действителните факти тълкуване на автентичен писмен паметник, обогатяващ представите ни за културния живот в България в първите години от разпространяването и утвърждаването на християнството и славянската писменост.

---

[1] Обектът — Манастирски комплекс се проучва от колектив — ст. н. с. Ал. Кузев, н. с. П. Георгиев и н. с. К. Попконстантинов. Резултатите от проучването през 1978—1979 г. са докладвани на IV конгрес по славянска археология, вж.: К. Попконстантинов. Надписи и рисунки из Равны. — В: Актове от IV международен конгрес по славянска археология. София, 1980. I. С., 1986 (под печат).

[2] П. Георгиев. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. — ИНМВ, XXI (XXXVI), 1985 (под печат).

[3] М. Москов. Прабългарски рунически надпис. — Старобългаристика, 1983, 1, с. 35—47. И непубликувани материали от автора.

[4] К. Попконстантинов. Новооткрит двуезичен надпис от Равна. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 231—236; Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. — ИНМВ, XX (XXXV), 1984, с. 65—81.

[5] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 65 и сл.

[6] К. Попконстантинов. Надписи и рисунки из Равны; В. Бешевлиев. Гръцки надпис с дата от старобългарския манастир при Равна. — ИНМВ, XVIII (XXXIII), 1982, с. 118; Ст. Михайлов. За автентичността на надписа за освещаването на манастирската църква край с. Равна. — ИНМВ, XX (XXXV), 1984, с. 83—89 — странно е заглавието на публикацията, тъй като надписът е открит по време на археологическо проучване (през 1978 г.) и автентичността му е неоспорима.

[7] Непубликуван. Текстът съдържа сведение, че е осветен храмът на Божията майка — проучвания на автора.

[8] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 118.

[9] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 84 и сл.

[10] Пак там.

[11] Пак там, с. 87.

[12] E. Buschor. Begriff und Methode der Archäologie. — In: Handbuch der Archäologie. Allgemeine Grundlagen der Archäologie. München, 1969, p. 7.

[13] V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, N° 88, 93, 95, 97, 99, 100, 104, 107, 111, 118.

[14] Ibidem, No 51, 60, 73; Е. Ч. Скржинская. Греческая надпись из Средневековой Алании. — ВВр, XXI, 1962, с. 118—126; А. А. Медынцева. Тмутарканский камень. М., 1979, с. 10 и сл. и др. примери.

[15] През 1981 г. имахме възможност да работим в хранилищата на ръкописните отдели в Москва в Държавния исторически музей, Държавната библиотека „Ленин" и в Ленинград и Държавната публична библиотека „Салтиков-Шчедрин", където се запознахме с редица датирани и недатирани гръцки ръкописи от V до XI в. Приятен наш дълг е да благодарим на И. В. Левочкин, Л. Вл. Тиганова и Н. Н. Розов, завеждащи ръкописните отдели в Москва и Ленинград за оказаната помощ.

[16] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 86.

[17] V. Beševliev. Op. cit., No 51.

[18] Ibidem. N° 73, 184.

[19] А. А. Медынцева. Цит. съч., с. 10 и сл.

[20] Е. Ч. Скржинская. Цит. съч., с. 119 и сл.

[21] Г. Томовић. Морфологија ћириличких натписа на Балкану. Београд, 1974, с. 48.

[22] Пак там, с. 47.

[23] Г. И. Вздорнов. Искусство книги в Древней Руси. М., 1980, с. 102 и сл. По-подробно за допускани грешки в индиктите вж.: Архимандрит Антонин. О древних христианских надписей в Атинах. СПб., 1874, с. 21, 33, 58 и сл.; А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк по его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904, с. 117; Ив. Дуйчев. Стара българска книжнина. С., 1943,

с. 215; Ал. Милев. Два латински извора за живота и делото на Кирил Философ. — В: Сб. Константин-Кирил Философ. С., 1969, с. 199; К. Попконстантинов, В. Константинова. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. — Старобългарска литература, XV, 1984, с. 110 и сл.; H. Hunger. Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek. I. Wien, 1961, p. 406, No 314, и много други примери.

[24] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 85.

[25] Е. Ч. Скржинская. Цит. съч., с. 119; P. Georgiev. Eine zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. — Palaeobulgarica, II, 1978, 3, p. 33.

[26] Не е изключено да е имал предвид 2 индикт, тъй като 17 индикт е вторият след 15-ти, но е трудно допустимо.

[27] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 85.

[28] В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. С., 1952, № 5, 26 и цит. лит. в бел. 2 на с. 13. Вж. тук бел. 13.

[29] Пак там.

[30] E. Zardini. Sulla biblioteca dell'arcivescovo Areta di Cesare. — In: Akten des XI internationalen Byzantinischen Kongresses, München, 1958, München, 1960, p. 673, No 19; **Σ. Κουγέας. ʽΟ Καισαρείας ʼΑρεθας καί το ἔργον αὐτοῦ.** Athènes, 1913, p. 99, N° 2.

[31] Архимандрит Антонин. Цит. съч., с. 18, 33 — доста подробно и аргументирано доказва пропуска в стотиците; Э. В. Шульгина. Балканский орнамент. — В: Древнерусское искусство. М., 1974, с. 248.

[32] Напоследък П. Георгиев изказва мнение, че между знака за хилядите и десетиците (копа) личал плитко врязан знакът за стотиците T на снимката, публикувана на корицата на т. XVIII (XXXIII) на ИНМВ, където е отпечатана статията на В. Бешевлиев. Но при съвместното ни проучване на този пункт от надписа с помощта на съвременна оптическа апаратура в лабораторията на отдел „Криминален" на МВР, Шумен, не открихме следи от такъв знак.

[33] Другаде ще разгледаме палеографски двата надписа — за освещаването и за посвещаването на на храма в Равна, както и примери и илюстрации от книжовни паметници от VI до X в.

[34] В. Бешевлиев. Цит. съч., табл. I—XXXV.

[35] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 86.

[36] Пак там.

[37] Д. Овчаров. Нови епиграфски паметници от Преслав. — В: Плиска—Преслав. I. С., 1979, с. 187; К. Попконстантинов. Два старобългарски надписа от Преслав. — Векове, 1980, 4, с. 26 и сл.

[38] В. Иванова. Старобългарски надпис от с. Теке Козлуджа. — ИАИ, VII, 1933, с. 319—321.

[39] К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. — Археология, 1977, 3, с. 19 и сл.

[40] L. Robert. Die Epigraphik der klassischen Welt. Bonn, 1970, p. 38.

[41] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 87.

[42] Д. Ангелов. История на Византия. I. С., 1959, с. 147; В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с. 50 и сл.

[43] Пак там.

[44] П. Георгиев. Манастирската църква, с. .

Encore une fois au sujet de l'inscription avec date du monastère ancien bulgare du village de Ravna, département de Varna

K. POPKONSTANTINOV

(Résumé)

Depuis 1978 jusqu'à présent au lieudit Čerkvata, non loin de la station de chemin de fer Ravna dans le département de Varna, ont été déblayés les fondements d'un monastère vieux-bulgare — église de monastère avec ses dépendances d'exploitation et d'habitation, école du monastère, scriptorium, une partie du mur de clôture et une porte de l'ouest. Sur les murs des édifices et le mur de clôture ont été trouvées dans l'espace de six ans environ 210 inscriptions. Elles sont en lettres runiques, en langue grecque, en vieux-bulgare (en lettres cyrilliques et glagolitiques), bilingues (grec et vieux-bulgare) et en lettres mixtes (cyrilliques et runiques). Sur les mêmes murs ont été découverts également environ 1100 dessins — depuis la croix ordinaire jusqu'aux représentations humaines complexes et les enluminures.

Parmi les matériaux épigraphiques un intérêt particulier présentent deux inscriptions en langue grecque. Dans l'une est mentionnée la date de la consécration de l'église, tandis que dans l'autre — qu'elle est consacrée à la Sainte Vierge.

L'inscription avec date inscrite a été l'objet d'étude par V. Beševliev. Il a indiqué que dans cette inscription il y a deux contrariétés essentielles — dans le nombre de l'indict au lieu de 7 est écrit 17, tandis que dans le nombre de l'année 6097-589 est omis le signe des centaines, complété avec raison par lui comme T (=300), c.-à-d. 6397=889. Ces observations épigraphiques de V. Beševliev ne sont pas en contradiction avec les données du milieu archéologique — céramique, architecture, dessins et inscriptions, datant tous des IXe—Xe s. Il manque des matériaux quels qu'ils soient liés aux Ve—VIe s., époque à laquelle St. Mihajlov rapporte l'inscription. Malgré l'écriture claire du nombre 17 pour l'indict, il insiste sur l'indict 7 en avançant l'argument que les indicts sont au nombre de 15 et que dans l'épigraphie on ne rencontre pas des cas d'indict au-dessus de 15. A ces raisons il ajoute aussi que l'abréviation ÎN avec Δ au-dessus de la ligne ne se rencontre pas dans les inscriptions protobulgares et en général dans les monuments de la periode du Premier royaume bulgare. L'auteur indique également certaines raisons d'ordre paléographique, à savoir que Y avec une ligne transversale est une tradition antique et se rencontre dans les inscriptions paléochrétiennes. En même temps que le texte en langue grecque, il étudie également le texte gravé sur la même pierre en vieux-bulgare cyrillique d'après une copie incorrecte (fig. 3) et lui attribue des traits, caractéristiques de l'époque après les XIIIe—XIVe s., à la base de „l'écriture de N au lieu de H, H au lieu de N"

Ici, après une étude minutieuse des particularités paléographiques, du milieu archéologique et apres une confrontation avec des monuments des VIe—IXe—Xe s., l'auteur établit que dans aucun monument du VIe s. ne se rencontre d'abréviation ÎN avec

Δ au-dessus de la ligne, cependant que dans les monuments littéraires et épigraphiques des IXe—XIe s. c'est un phénomène fréquent (dans les inscriptions de Červen, Pliska, de Tmoutarkane, la croix de 1067 et autres, dans des monuments littéraires). Dans les monuments épigraphiques et littéraires médiévaux il y a suffisamment d'exemples avec écriture d'indictions d'une valeur d'au-dessus de 15:$\overline{\text{К}}$=20, $\overline{\text{КВ}}$=22, $\overline{\text{ΛΛ}}$=31. Il est évident que dans l'indication de l'année a été commise une erreur. On a omis le signe des centaines. De telles omissions ne sont pas inhabituelles — elles sont connues de maints monuments: deux inscriptions sépulcrales en langue grecque et quelques manuscrits slaves. Dans un des manuscrits comme date de l'écriture de l'évangile l'indict 12 est designé 6026=518!

Le complètement du signe Т pour les centaines dans le nombre de l'année 6097, c.-à-d. comme 6397=889 n'est pas en contradiction avec les particularités paléographiques et linguistiques de l'inscription et avec l'autre matériel épigraphique et archéologique, tel n'étant pas le cas avec la lecture de 589 pour l'année (6097), depuis qu'il manque de trouvailles et d'inscriptions quelles qu'elles soient. Le monument ne saurait être aussi d'une époque plus récente, car toutes les données effectives prouvent que le monastère a existé dans les limites du IXe—fin X^{e} ou début du XIe s. L'inscription avec date du monastère vieux-bulgare près du village de Ravna est un monument authentique qui enrichit nos connaissances concernant la vie culturelle en Bulgarie pendant les premières années de la propagation et de la confirmation du christianisme et de l'écriture slave.

За местоположението на средновековния град Копсис (според историческите сведения и новите археологически проучвания)

ИВАН ДЖАМБОВ

Проблемът за идентифицирането и локализирането на редица градове, крепости и селища, съществували през средновековието и споменати у хронистите, е от съществено значение за историческата наука. Това важи особено за онези от тях, които са били центрове на географски области, с оглед тяхната териториална принадлежност и отношение към политическия, стопанския и културния живот на българската държава. Като се има предвид, че изследванията в тази насока за Южна България (разбираме Горнотракийската низина с южна граница поречието на р. Марица) в сравнение със Северна България са далеч по-назад, налага се по-целенасочено и задълбочено проучване.

Ще спрем вниманието върху Подбалканската област и по-точно земите — родово владение на болярската фамилия Смилец, Радослав и Войсил или както най-общо средновековните хронисти ги определят от Стилбнос до Копсис. Всъщност те са се простирали някъде до днешния Калофер.

Поставяме отново този въпрос не само защото не е решен задоволително, но и поради новите археологически проучвания, които се извършват в района през последните години.[1]

Подбалканската област като цяло е стояла във вниманието на учените още доста отдавна. Тя е споменавана в общи съчинения или пряко от К. Иречек, Вл. и К. Шкорпил, П. Мутафчиев, П. Ников, Ал. Бурмов, Ив. Унджиев и др.[2] Някои от тях изказват своите становища за местоположението на нейния център, които са твърде противоречиви и разнопосочни. Така например Иречек споменава за областта Копсис по повод на битката при Скафида, позовавайки се на Кантакузин.[3] Той отъждествява Копсис с т. нар. Узуншехир (Дълъг град) между Сопот и Карлово. П. Ников се съгласява с Иречек, че Копсис е Узуншехир, но го локализира северно от Пловдив и северозападно от Сопот на три дни път от Потука.[4] Всъщност именно той най-задълбочено и аргументирано се спира на този въпрос. За главен укрепен град на областта той посочва Копсис (Копса) по течението на р. Стряма. Определя територията на феодалното владение на запад — западните и централните части на Средна гора, и на изток — по течението на р. Стряма вероятно до Калофер. В тези граници той включва селищата Ветрен, Петричево, Златица, Пирдоп, Клисура, Копривщица, Панагюрище, областта около Пазарджик, Сопот, Карлово и Калофер. Като южна граница отбелязва най-горното течение на р. Марица и р. Тополница.[5]

Вл. и К. Шкорпил определят мястото на Копсис до Карлово.[6] П. Мутафчиев изказва три становища за местоположението на града — при с. Текия (дн. Христо Даново), при Кюселерските градища (около с. Каравелово) и при Сопот.[7] В. Аврамов споменава, че Копсис се е намирал в м. Бадемлик (в днешната северозападна част на Карлово).[8]

В по-ново време също са правени опити за уточняване положението на града, но без достатъчна изворова и материална доказаност, като за база най-често са служили гореспоменатите източници. Едни смятат, че Копсис е предходник на Карлово, други — на Сопот и пр.[9]

Ал. Бурмов подлага на критичен анализ изворовия материал, но по въпроса за средновековния град Копсис не взема пряко отношение.[10] М. Харбова отбелязва, че едно от двете направления на пътя от Беломорието за р. Дунав е минавало през Копсис и Троянския проход.[11]

В коментара към най-новите извори за българската история М. Войнов локализира Копсис при с. Текия (Христо Даново) в западния край на Сремската (Гьопската) долина на юг от Троянския проход.[12] В същите извори Л. Йончев поставя града между Сопот и Карлово.[13]

Името на средновековния Копсис срещаме и в много други изследвания, без обаче за него да се казва нещо по-конкретно и поради това смятаме за ненужно да ги изброяваме. Характерът и целта на посочените трудове не са свързани пряко с поставения от нас въпрос за местоположението на града — център на Подбалканската област през XIII—XIV в. Схващането, че той не е намерил още своето разрешение, се подкрепя и от начина, по който на няколко пъти е споменат градът в четиринадесеттомната История на България.[14] И в Енциклопедия България този въпрос не е осветлен.[15]

Първите писмени сведения за областта с център Копсис се съдържат в „Историята“ на Георги Пахимер. Не става въпрос за сведения за Подбалканската област въобще (такива има от много по-ранно време), а за областта като самостоятелно феодално владение с център град Копсис от втората половина на XIII в. и първата четвърт на XIV в. Описвайки битката при Скафида през 1303 г., Пахимер споменава земите от Стилбнос (Сливен) до Копсис, които по това време са завладени от Елтимир — крънския деспот, зет на Смилец и брат на Георги I Тертер.[16] Мануил Фил споменава за Смил (Смилец), самия владетел на българите.[17] Очевидно, че още преди да стане цар, Смилец е бил сочен за родоначалник на знатната болярска фамилия. Владеел е земите на юг от Балкана.[18]

Известия за града срещаме и у Йоан Кантакузин. След смъртта на Георги II Тертер (1323) и непосредствено преди обсадата на Пловдив през есента на същата година Войсил си възвърнал отнетата му преди това от Елтимир територия. По този повод хронистът пише: „Войсил, брат на предишния цар на мизите (Смилец), който бе беглец при ромеите, като узна за смъртта на царя (Георги II Тертер), се върна и сам подчини останалите градове на Мизия от Стилбнос до Копсис, които му се подчиниха поради племенна общност“.[19] Тук ясно е очертан географският ареал на родовото феодално владение на тримата братя боляри. А това, че Копсис е действително седалището на Войсил, неговият главен град-крепост, се вижда от друг пасаж от „Историята“ на Кантакузин, отнасящ се до военните действия на българския цар Михаил III Шишман през есента на 1323 г.: „Императорът (Андроник III Палеолог) заповяда на деспота на мизите Войсил, който беше наблизо, да се върне в земите си“. И по-нататък: „Войсил замина за родината си в Копсис, за да се приготви за сражение.“[20]

Още едно указание за центъра на подбалканското феодално владение може да се открие в един разказ на очевидец на пренасянето на тялото на отровения с гъби Войсил, за да бъде погребан в Копсис.[21] Всъщност всички изследвачи са единодушни, че седалището на деспот Войсил е крепостта или града Копсис, и това не подлежи на съмнение.

Най-общо казано, това са сведенията за Подбалканската област с център Копсис, феодално владение на българските боляри Смилец, Радослав и Войсил. Като имаме предвид, че в научната литература политическата обстановка в България в края на XIII и началото на XIV в. е добре изяснена,[22] можем да пристъпим направо към излагане на теренните наблюдения и резултатите от проведените сондажни и редовни археологически проучвания на съществуващите крепости и укрепителни съоръжения във въпросната област.

Земите на тримата братя-боляри са били преди всичко планински, като се изключи плодородната Стремска долина. Ненапразно Войсил е наричан планински княз.[23] Още едно доказателство в полза на казаното намираме в самия Кантакузин. По повод отравянето на Войсил с гъби той съобщава, че очевидецът „. . . сам видял да го смъкват мъртъв на носилка от стръмнината в Копсис, за да бъде погребан“.[24] На това изключително интересно и важно сведение ще се върнем допълнително.

Войсиловото княжество е заемало площ с дълж. над 70 км. Неговата основна част са най-вече южните склонове на Стара планина, южните и северните склонове на Същинска Средна гора и по-малка част от Сърнена гора. По тези две стратегически линии само в територията на днешния Пловдивски окръг са разположени около 33 крепости. От тях в Сърнена гора са 9, в Същинска Средна гора — 13 и по южните склонове на Стара планина — 11. Но по-съществено за случая е кои от тях са функционирали през средновековието, и по-точно в XII—XIV в. Както посочихме, очертаха се три основни становища за мястото на Копсис — при с. Христо Даново, при Каравеловските градища и около близките селища Сопот и Карлово, намиращи се между проходите Козница и Стражата. Част от тях са били вече проучвани от различни наши и чужди учени в далечното и близкото минало.[25] Всеки от тях се е занимавал с определен район, но липсва обобщаващо мнение, а оттам и необходимите изводи и заключения. Сега имаме възможност да добием по-цялостна представа за поселищния живот и крепостното строителство през различните исторически епохи, преди всичко на основата на археологическия материал. С изключение на Д. Цончев,[26] който изследва и обнародва материалите за някои крепости в Средна гора, всички други проучвания са от края на XIX и началото на XX в.

Без да се впускаме в подробности, ще отбележим само броя на крепостите и селищата, за които има сигурни данни, че са съществували през XII—XIV в. според археологическите разкопки и материалите от тях, както и по строителните белези на укрепителните съоръжения.

От споменатите 9 крепости в Сърнена гора само за две има сигурни данни, че са били използвани през този период. Това са крепостите при с. Горни Домлян и с. Песнопой.[27] На 2—3 км северозападно от последната се е намирала римската пътна станция Виамата (в землището на с. Михилци). При извършените тук разкопки бяха открити няколко средновековни гроба. Накитите, намерени в тях, са характерни за XI—XIII в.[28]

От крепостите по южните склонове на Същинска Средна гора по-категорични данни за използване през XII—XIV в. имаме също само за две — тази при с. Кръстевич и при с. Красново.[29]

По-особено внимание заслужават наблюденията над крепостите в северните склонове на Същинска Средна гора, тъй като едното от трите предположения за местонахождението на средновековния Копсис е за района на Каравеловските градища. Те са разположени в близост до с. Климент и с. Каравелово. Известни са под наименованията Голямото кале и Малкото кале (градище). По-добре запазена е първата крепост. Стените ѝ се издигат на вис. до 3,5 м. Ограждат площ от около 3 дка. Добре личи входът от изток, фланкиран от кула със запазена вис. на зидовете 4 м. По крепостните стени има останки от още няколко кули. Градежът е от ломен камък, споен с бял хоросан. В зидарията личат гнезда вероятно от дървено скеле. Културен пласт не бе установен. Това предполага, че укреплението е било използувано само в случай на опасност. Другата крепост е строена и използувана през V—VI в.[30].

Западно от с. Каравелово се намира още една крепост. Според начина на градеж и откритите находки може да се предполага, че е възникнала през V—VI в. и е продължила да функционира и през XII—XIV в. През 1966 г. е открито средновековно селище в м. Черсаната.[31] В същата година при спасителни разкопки са разкрити християнски гробове от некропол. Намерените в тях накити и глинени съдове се датират в XI—XIII в.[32]

При нашите проучвания установихме, че в непосредствена близост до некропола се намират останки от църква (м. Черковището). Тези данни очевидно показват наличие на средновековна култура от периода XII—XIV в., но според нас тя е свързана повече с малко поселение, отколкото с градски център. Ето защо считаме за неприемливо предположението, че средновековният Копсис се е намирал при Каравеловските градища.[33]

Данни за използуване през средновековието има за пет от крепостите, разположени по южните склонове на Стара планина. Ще се спрем по-подробно на археологическата обстановка при с. Христо Даново, за където е другото предположение за мястото на Копсис.[34] От 1980 г. насам се извършват редовни археологически разкопки на римската пътна станция Суб радице в м. Сарая, където се смята, че се е намирал градът. Проучванията трябваше да засвидетелствуват още в горните културни пластове наличие на средновековна култура. Такива данни обаче няма. Разкритата голяма площ съдържа останки от жилищни и обществени сгради, казарма, базилика и др. от III—IV в. Най-късните находки са от средата на V в.[35] На 1 км западно от станцията се намира крепост, служила вероятно за охрана на Троянския проход. Тя принадлежи към т. нар. преградни стени (деми), строени най-често по проходите. Изграждането има два периода — от V—VI в. и преправки от XI—XIV в. Преди години тук са открити разноцветни стъклени гривни, както и такива от четворно усукана метална нишка. Подобни на тях намираме често в средновековните некрополи на те-

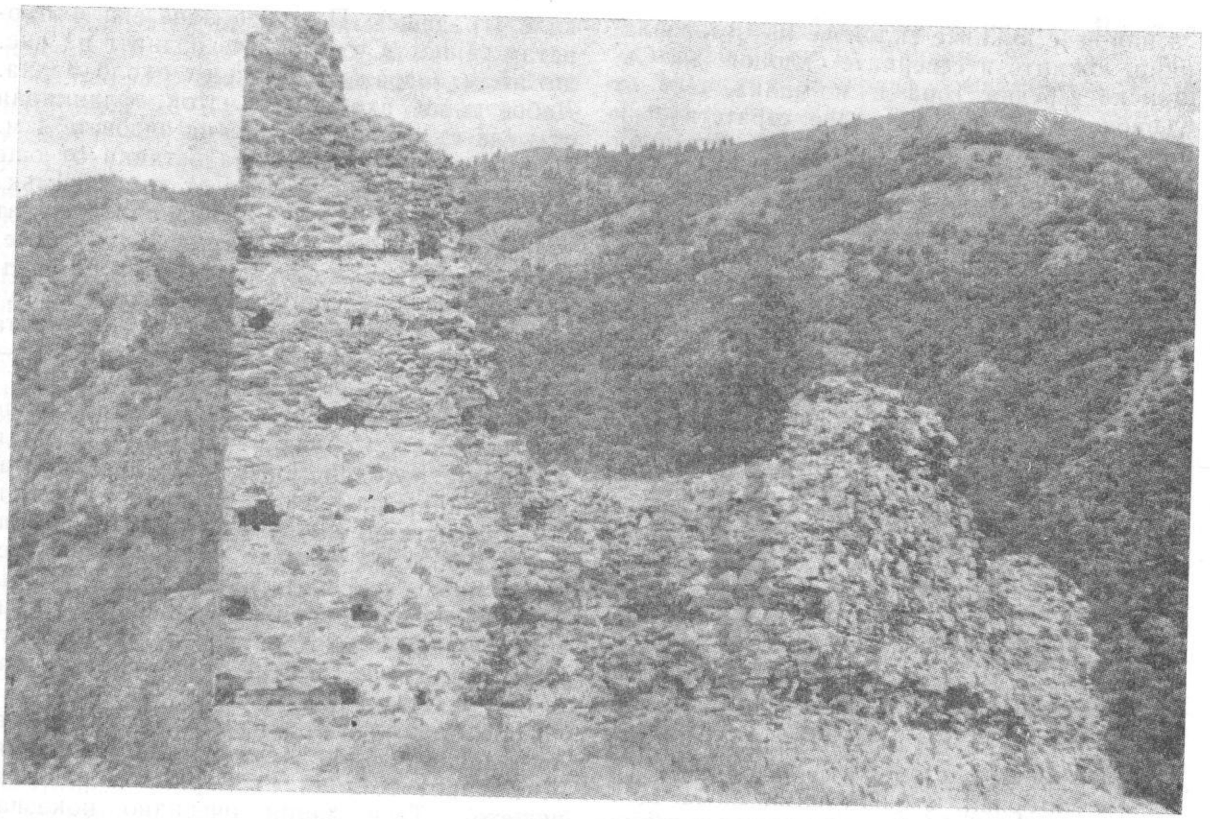

1

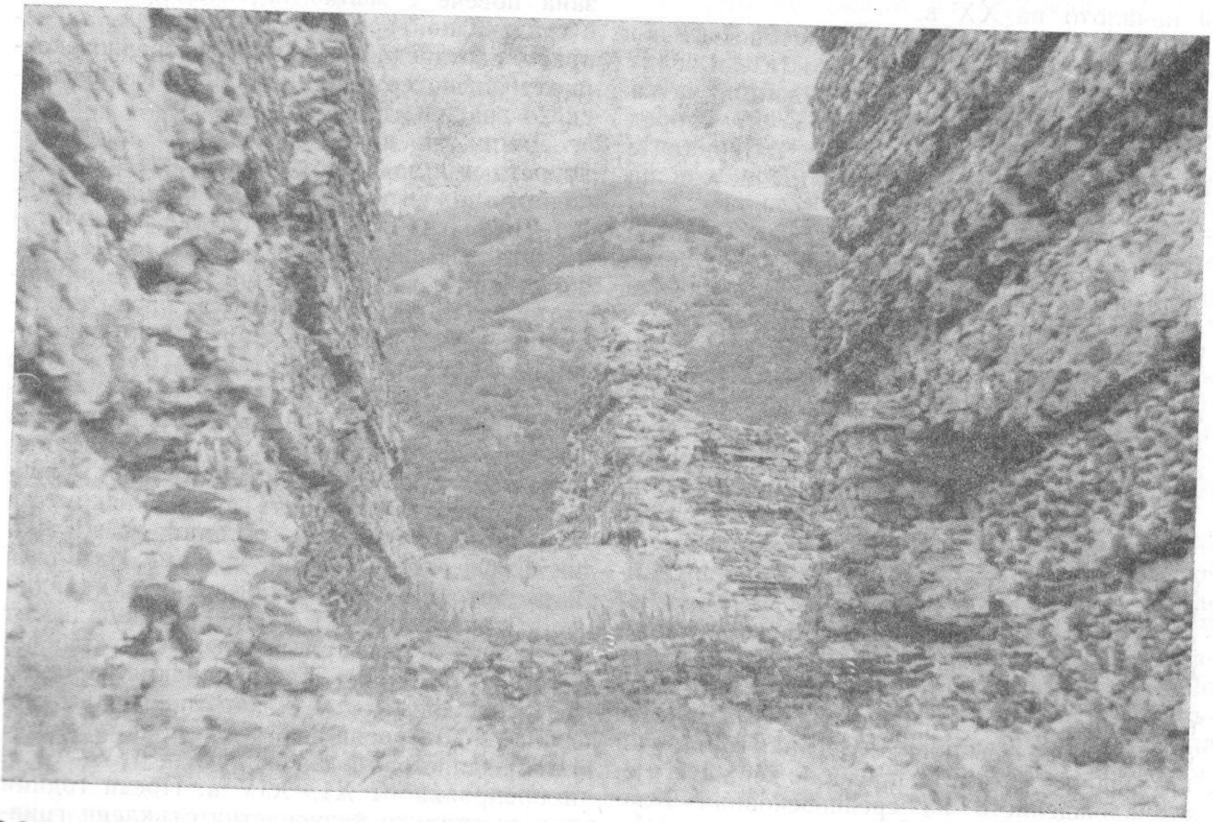

2

● *Обр. 1. Укрепително съоръжение в северната част на Аневско кале край Сопот. Fig. 1. Equipement de fortification dans la partie nord de Anevsko kale près de Sopot*

● *Обр. 2. Поглед от юг върху южната част на укрепителната система на Аневско кале край Сопот. Fig. 2. Vue du Sud sur la partie sud du système de fortification de Anevsko kale près de Sopot*

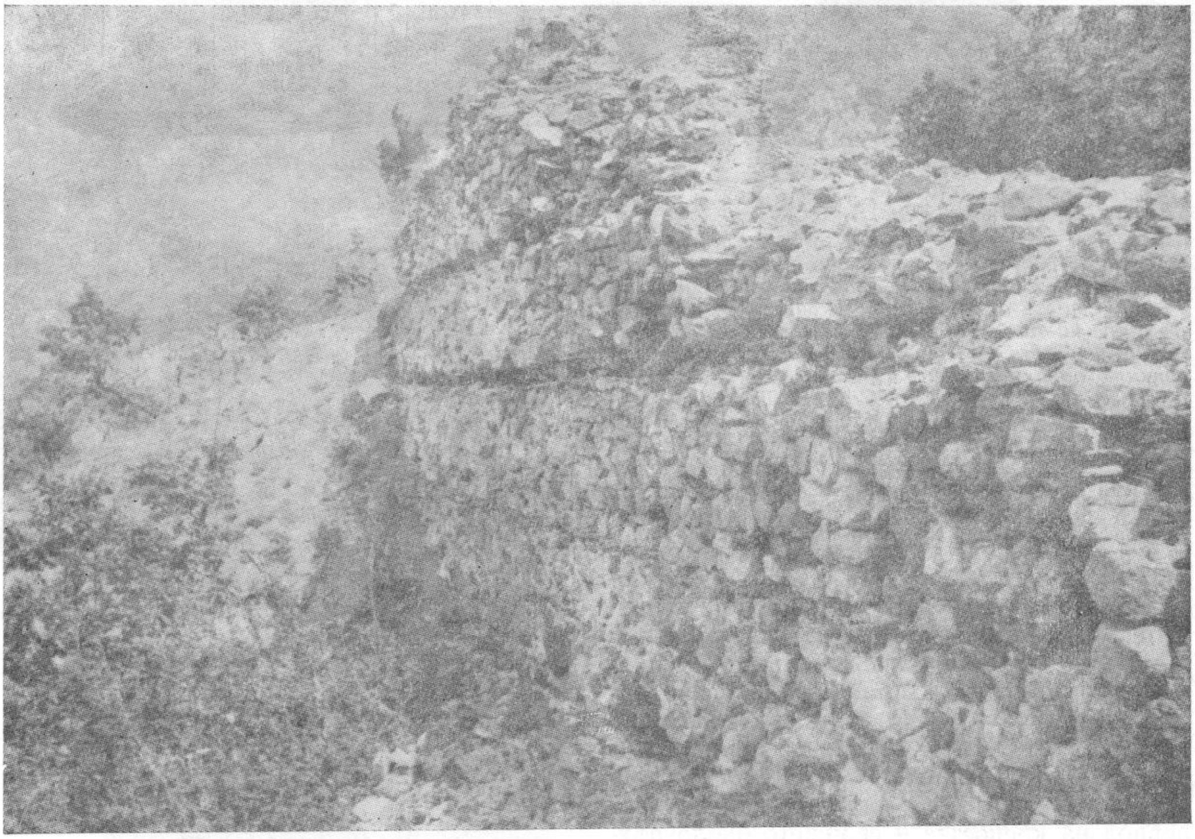

3

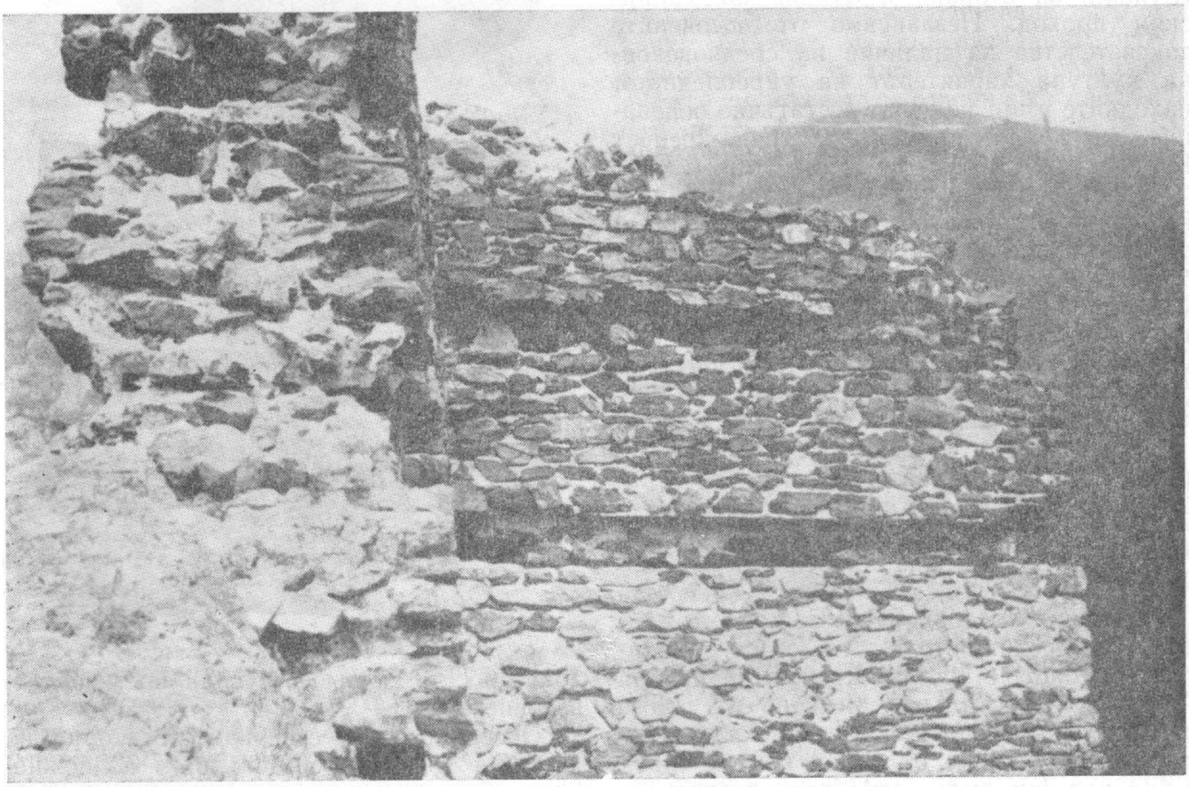

4

● *Обр. 3. Част от западната крепостна стена на Аневско кале край Сопот. Fig. 3. Partie de la muraille ouest de la forteresse de Anevsko kale près de Sopot*

● *Обр. 4. Кула на южната крепостна стена на Аневско кале край Сопот. Fig. 4. Tour de la muraille de forteresse de Anevsko kale près de Sopot*

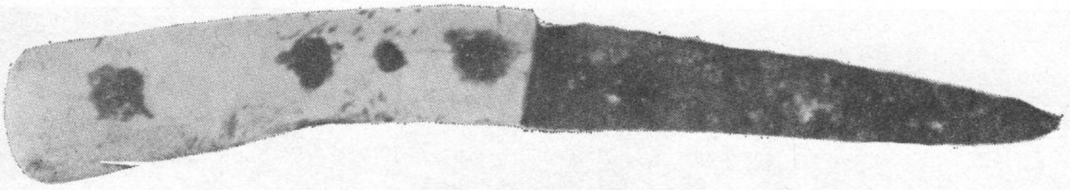

5

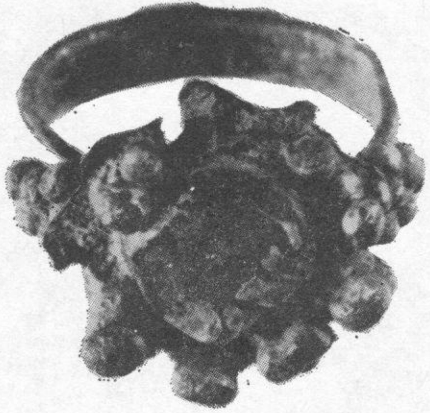

6

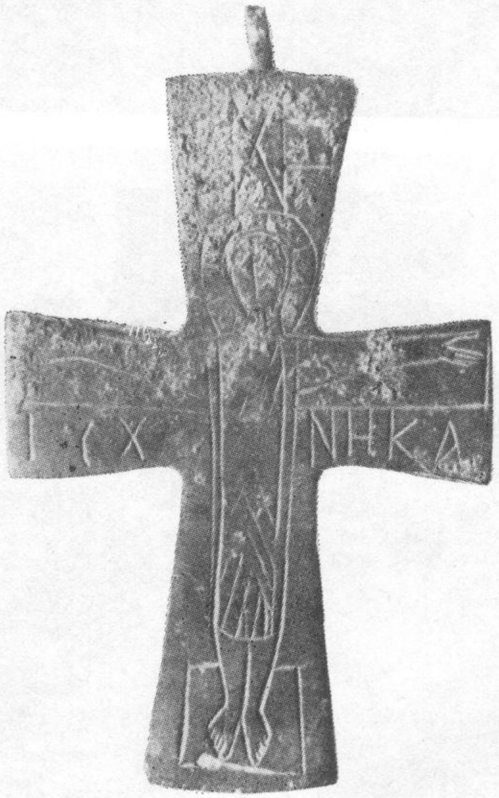

7

● Обр. 5. Нож с костена дръжка, открит при разкопките на жилище в Аневско кале край Сопот Fig. 5. Couteau à manche d'os, découvert lors des fouilles d'une habitation à Anevsko kale près de Sopot

● Обр. 6. Меден посребрен пръстен, открит при разкопките на помещение в източната част на Аневско коле край Сопот. Fig. 6. Bague en cuivre argenté découverte lors des fouilles d'une pièce dans la partie est de Anevsko kale près de Sopot

● Обр. 7. Бронзов кръст-енколпион, открит при разкопките на източната част на Аневско кале край Сопот. Fig. 7. Croix-encolpion en bronze, découverte lors des fouilles dans la partie est de Anevsko kale près de Sopot

риторията на България, датирани в широките хронологически граници XI—XIV в.[36] При нашето проучване открихме голямо количество фрагментирана ранновизантийска керамика (V—VI в.), средновековна керамика от XII—XIV в., разрушен християнски гроб, долиум и др. Би могла да се предположи връзка между първоначалния период на крепостта и селището около пътната станция. През средновековието тя е служила за отбрана и охрана на Троянския проход. Независимо от посочените доказателства за наличие на средновековна култура характерът на укреплението, находките и пр. не дават достатъчно основание да локализираме тук града-крепост Копсис.

За археологическите паметници в района на Сопот най-много сведения черпим от П. Мутафчиев.[37] Техният значителен брой не дава възможност да ги разгледаме подробно. Ще обобщим резултатите от теренните проучвания и ще обърнем внимание на резултатите от археологическите разкопки на средновековната българска крепост Аневско кале.[38]

В землището на Сопот се намират четири крепости. Едната носи името Триъгълника (още Калето при Леевица или Сопотското градище). Разположена е в източната част на града в посока към Карлово. Северно от нея се намира крепостта „Св. Троица“. Западно от Сопот в землището на предишното с. Анево (сега квартал на Сопот) е третата крепост, наричана Асърлъка (Хисарлъка). Северно от нея е разположена крепостта Аневско кале. Градежът на всички е от ломен камък, споен с бял хоросан, като само при последната е използувана сантрачна система. Друг отличителен белег за района са пръснатите църкви и манастири, за някои от които е доказано, че са съществували през средновековието (XII—XIV в.).[39]

Очевидно, че в северната територия на днешния град непосредствено в подножието на Стара планина са възникнали редица крепости, манастири, църкви и параклиси, които са просъществували до края на XIV и началото на XV в.[40] Някои от

8

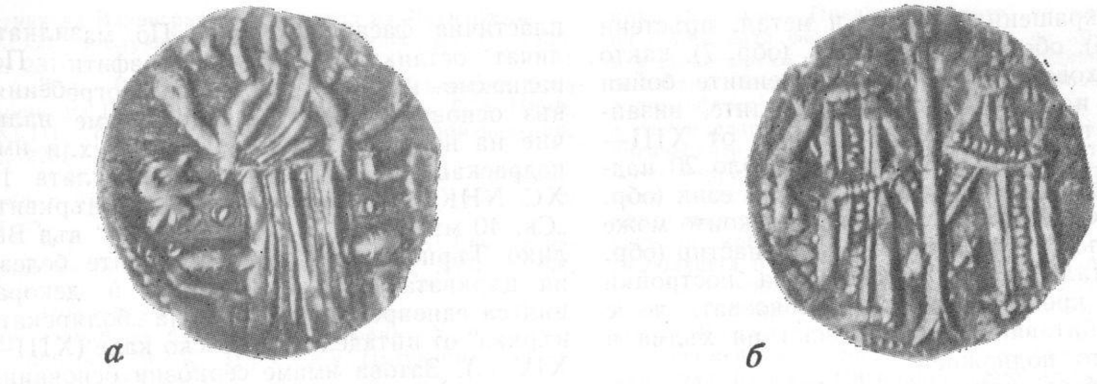

9

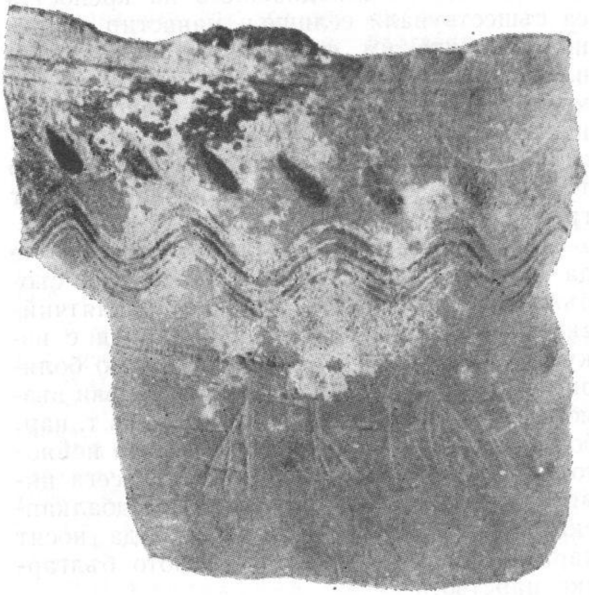

10

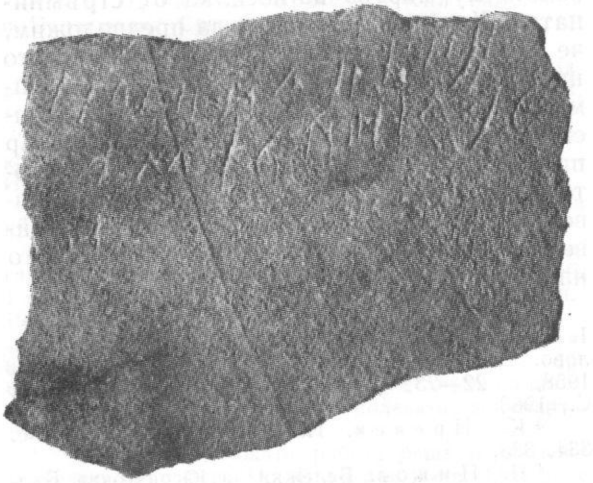

● *Обр. 8. Сребърен грош на цар Иван Александър с Михаил Асен, открит при разкопките на помещение в източната част на Аневско кале край Сопот. Fig. 8. Groche d'argent du tsar Ivan Aleksandăr avec Mihail Asene, découvert lors des fouilles d'une pièce dans la partie est de Anevsko kale près de Sopot*

● *Обр. 9. Фрагмент от глинен съд с надпис-графит на среднобългарски език от разкопките на Аневско кале край Сопот. Fig. 9. Fragment de vase d'argile avec inscription-graffite en bulgare moyen des fouilles de Anevsko kale près de Sopot*

● *Обр. 10. Надпис-графит на среднобългарски език върху керамичен фрагмент от разкопките на Аневско кале край Сопот. Fig. 10. Inscription-graffite en bulgare moyen sur un fragment céramique des fouilles de Anevsko kale près de Sopot*

тези паметници днес са почти забравени от изследвачите. За други архитектурни останки въобще липсват сведения в научната литература. Данните пък за известните са съвсем оскъдни, повърхностни и не дават реална представа за поселищния живот тук през XII—XIV в. Най-сигурни и категорични свидетелства предоставят разкопките на голямата средновековна крепост Аневско кале (обр. 1, 2).[41]

До началото на теренните проучвания бяха известни само северната и южната „кула" на крепостта, съединени с широк зид (западната крепостна стена) (обр. 3). Има някои опити за уточняване на плана, които загатват, че укрепителната система е по-сложна.[42] За характера и предназначението ѝ ще може да се говори едва след окончателното завършване на разкопките. Засега установяваме, че тя е била затворен архитектурен ансамбъл, ограден с крепостни стени с кули (обр. 4), порти, бойници и други съоръжения, издигащи се днес на височина до 12 м. Смяташе се, че силно наклоненият и с голяма денивелация терен не е дал възможност за друго строителство (гражданско или култово). Вече въз основа на частично разчистените основи на пет жилищни постройки, една от които представителна (вероятно болярското жилище), две църкви, водохранилище и др. можем да твърдим, че крепостта не е била само военно съоръжение, а цитадела на малък град, обитаван трайно. В него е протичал нормален обществено-икономически, политически и културен живот. Друго доказателство в полза на казаното са многобройните материали от разкопките. Хиляди са керамичните фрагменти от обикновени и художествени сграфито съдове, напълно сходни с тези от Велико Търново. Много са също и предметите на бита и домашните занаяти — глинени прешлени за вретено, тежести за стан, железни ножове (обр. 5), свредели, чукове, шила, огрибки, гвоздеи, украшения от кост и метал, пръстени (обр. 6), обеци, гривни и др. (обр. 7), както и върховете на стрели, каменните бойни топки и друго оръжие, хромелите, византийските и българските монети от XIII—XIV в. (обр. 8). Открити са около 20 надписа-графити на среднобългарски език (обр. 9), по съдържанието на един от които може да се съди за наличието и на манастир (обр. 10). Наличието на основи на постройки извън крепостните стени показват, че е била обитавана удобната част на хълма и неговото подножие.

Особено внимание трябва да обърнем на средновековната църква. Тя е разположена на най-високото място в крепостта непосредствено над болярското жилище. На външната страна е имала богата керамопластична украса, каквата е характерна за търновските църкви. При разчистването попаднахме на хиляди фрагменти от стенописи в различна цветова гама, нападали по пода. Върху по-запазените личат образи на светци, религиозни сюжети, детайли от букви, вероятно части от надписи и др. По стил и художествена изработка са близки до стенописите от столицата и са дело на отлично подготвен художник. Стенописта е двупластова. По западната фасада на наоса върху хоросановата замазка открихме множество рисунки-графити. Украсена е с различни фигури на животни и хора, въоръжени воини, ловни сцени, геометрични мотиви, надпис и др.

Казаното дотук илюстрира ярко, че е съществувала богата култура през периода на Второто българско царство (XII—XIV в.) в този непристъпен замък-крепост. Но дали той е тъждествен със средновековния Копсис? Извършихме щателно проучване на неговото подножие. В резултат бяха открити основите на трета църковна постройка и останки от други сгради, които предстои да бъдат изследвани. В общи линии тази църква повтаря плана на горната от цитаделата, но е с по-големи размери. Тя също е била стенописвана и с керамопластична фасадна украса. По мазилката личат останки от надписи-графити. Попаднахме на две разрушени погребения, въз основа на които предполагаме наличие на некропол. Върху някои тухли има издраскан кръстен знак и формулата IC XC NHKA, както при тези от църквите „Св. 40 мъченици“ и „Св. Димитър“ във Велико Търново. Тухлите, стиловите белези на църквата и архитектурната ѝ декорация са едновременни с тези на „болярската църква“ от цитаделата Аневско кале (XIII—XIV в.). Затова имаме сериозни основания да считаме, че в подножието на крепостта са съществували селище и манастир с принадлежащите им съоръжения. Голямата площ, която те заемат, както и тази на намиращите се в съседство още няколко манастира (за които стана дума в началото), са основание да предположим, че именно тук е бил разположен средновековният град.

Не подлежи на съмнение фактът, че да построи такова значително военно съоръжение, да изгради жилища, занаятчийски работилници, да изпише църкви с изкусни майстори и пр. би могъл само болярин от висок ранг и с големи финансови възможности. Двата пласта стенописи на т. нар. болярска църква свидетелствуват за нейното продължително използуване. Досега нямя открити други паметници в Подбалканската област, които така ярко да носят характера на епохата на Второто българско царство.

Нека се върнем на разказа на очевидеца на внезапната смърт на Войсил, на смъкването му мъртъв на носилка от **стръмнината в Копсис**. Вероятно е да предположим, че именно тази крепост е била седалището на деспот Войсил, неговият феодален замък, цитаделата на средновековния Копсис. След 1323 г. областта и нейният център преминават изцяло в пределите на Второто българско царство. Това сочат както изворите, така и откритите находки и най-вече български монети, сечени по времето на цар Иван Александър.[43]

---

[1] Под ръководството на автора, вж.: Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, с. 119—120; Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, с. 147—148.

[2] К. Иречек. История на българите. С., 1978, с. 334—335; Пътувания по България. С., 1974, с. 427; Пътни бележки за Средна гора и Родопите. — ПСп, 1884, 9, с. 39—41; В. и К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 39; П. Мутафчиев. Стари градища и друмове из долината на Стряма и Тополница. С., 1915, с. 29; Избрани произведения. I. С., 1973, с. 314 и сл.; П. Ников. Бележки за Югоизточна България с оглед царуването на Тертеровци. — ПСп, 1909, 70, с. 583—584; Из историята на Подбалканската област. — Родина, I, 1938, кн. 1, с. 24—43; Ал. Бурмов. Избрани произведения. I. С., 1968, с. 233 и сл.; Ив. Унджиев. Карлово. История на града до Освобождението. С., 1968, с. 22—23; История на България. III. С., 1983.

[3] К. Иречек. История на българите, с. 334, 338.

[4] П. Ников. Бележки за Югоизточна България, с. 583—584; Из историята, с. 24—43.

[5] Пак там, с. 31—32.

[6] В. и К. Шкорпил. Цит. съч., с., 39 и сл.

[7] П. Мутафчиев. Избрани произведения, с. 317 — най-приемливо му се вижда градът да се е намирал при с. Текия.

[8] В. Аврамов. Войната на България с Византия през 1190 и погромът на Исак Ангел при Трявна. С., 1929, с. 38.

[9] Ив. Унджиев. Цит. съч., с. 22 и сл.; И. Пенков. Стопанско-географска характери-

стика на Вазовград, родния град на Иван Вазов. — В: Сб. по случай 100 г. от рождението му. С., 1950, с. 231.

[10] А. Бурмов. История на България през време на Шишмановци (1323—1396). — ГСУ ИФФ, XLIII, 1947, с. 1—56; Избрани произведения, с. 225.

[11] М. Харбова. Отбранителни съоръжения в българското средновековие. С., 1981, с. 29 и сл.

[12] Г. Пахимер. История. — В: Гръцки извори за българската история. Х. С., 1980, с. 206, бел. 370.

[13] Й. Қантакузин. История. — В: Гръцки извори за българската история. Х. С., 1980, с. 223, бел. 39; Қ. Иречек. Пътувания по България, с. 368—369.

[14] История на България. III. С., 1983, с. 57, 193, 242, 294, 302, 309, 324, 388.

[15] Енциклопедия България. III. С., 1981, с. 554.

[16] Г. Пахимер. Цит. съч., с. 205.

[17] М. Фил. За подвига на известния чутовен протостратор. — В: Гръцки извори за българската история. Х. С., 1980, с. 147.

[18] Б. Цветкова. Съдбата на Тодор Светослава преди възцаряването му. — ИИД, XXII—XXIV, 19.48, с. 40—48; П. Ников. Цит. съч., с.563 и сле ; Татаро-български отношения през средните веков,с оглед към царуването на Смилеца. — ГСУ ИФФ XV—XVI за 1919—1920, 1921, с. 24 и сл.

[19] Й. Қантакузин. Цит. съч., с. 223, 225—226.

[20] Пак там, с. 225—226.

[21] Пак там, . 226; Енциклопедия България, с. 554.

[22] В. Гюзслев. България в края на XIII — началото на XIeV в. Царуването на Тертеровци (1280—1322). — В: България 681—1981. С., 1981, с. 155—169.

[23] Қ. Иречек. История на българите, с. 376.

[24] Й. Қантакузин. Цит. съч., с. 226.

[25] Вж. бел. 2, а също и: П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия. II. С., 1953, с. 279 и сл.

[26] Д. Цончев. Археологически паметници в Панагюрска Средна гора. С., 1963.

[27] Пак там, с. 101—102.

[28] М. Маджаров. Римската станция Виамата на пътя Филипопол —Ескус. — Археология, 1985, 2, с. 41—42.

[29] И. Джамбов. Нови данни за средновековната крепост при с. Красново, Пловдивско. — ИМЮБ, IX, 1983, с. 79—85 и цит. лит.

[30] Д. Овчаров. Византийски и български крепости V—X в. С., 1982, с. 25.

[31] П. Детев. Открито е голямо старобългарско селище. — Отечествен фронт, бр. 6656, 1 февр. 1966, и Отечествен глас, бр. 6592 23 ян., 1966.

[32] Х. Джамбов. Археологически проучвания в с. Каравелово. — Отечествен глас, бр. 6746, 23 юли 1966. Разполагаме с пълни данни от проведените разкопки и полевата документация.

[33] Қогато настоящата работа беше подготвена за печат, се появи: И. Бояджиев. Откъде е произхождал средновековният владетел Смилец. — Векове, 1984, кн. 4, с. 59—63, разработена предимно на основата на топонимични, етимологични и легендарни сведения; изказано е становище, че центърът на Подбалканската област е бил средновековният „Стрелъч". Предположението, че владенията на болярската фамилия Смилец са се простирали и в Панагюрско, се подкрепя от изследвачите. Що се отнася обаче до центъра на Подбалканската феодална област смятаме, че становището на автора е в пълен разрез с историческите сведения и археологическите проучвания. Построена методологически неправилно, хипотезата разглежда едностранчиво съществуващия изворов материал. На първо място това проличава в игнорирането на Йоан Қантакузин, който всъщност дава най-много сведения за областта и нейния центърҚопсис. На второ място, българският болярин Смилец е разгледан откъснато от братята му севастократор Радослав и деспот Войсил, тъй като неминуемо би трябвало да се спомене за седалището на последния — укрепения град Қопсис. Цитирайки само отделни пасажи от статията на П. Ников, авторът не взема под внимание (или не познава) по-важните становища и на други наши и чужди историци и археолози относно центъра на Подбалканската област. А те, както посочихме, са единодушни, че това е Қопсис. Употребени са измислени епитети за болярина Смилец — „средногорски болярин". Такъв произход на Смилец теоретически е възможен, но поправилно би било да се използува епитетът „планински княз", както Иречек назовава най-малкия от братята Войсил. Заглавието на работата фактически не отговаря на съдържанието. Смятаме, че не бива да се правят изводи или предположения на основата на предварително поставена и защитавана хипотеза чрез легенди, предания и някои запазени етимологични и местни названия в един ограничен район, без да се използуват историческите и археологическите данни.

[34] П. Мутафчиев. Избрани произведения, с. 291.

[35] Разкопки на М. Маджаров, необнародвани резултати. Сведенията дължим на разкопвача, за което му благодарим.

[36] П. Детев. Цит. съч.

[37] П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 292—300, 314—317 — данните са по описаните от Пахимер и Қантакузин събития, без собствено виждане. Още: И. Пенков. Цит. съч., с. 229 и сл.; ОДА, Пловдив, ф. 824, инв, оп. 1 — Ив. Шивачев. Сопот. История на града до Освобождението, с. 4—21.

[38] И. Джамбов. Средновековната крепост край с. Анево, Пловдивско (предварително съобщение). — Векове, 1982, кн. 4, с. 59—63 и цит. лит. най-вече в бел. 4.

[39] В строежа на малък параклис от края на миналия век, наричан „Св. Троица" (или „Св. Спас"), е вграден надгробен надпис на гръцки език. Палеографските особености и иконографията на кръста върху камъка насочват към датировка в V—VI в. Параклисът се намира в непосредствена близост до Қалето при Леевица. Надписа ни показа к.п.н. Ц. Петров от Сопот, комуто изказваме сърдечна благодарност. Той в поредица от статии във в. Қарловска трибуна (бр. 24—27, 30—33, 1980) отъждествява Қопсис с Қалето при Леевица (или „Триъгълника") и счита, че тук се е намирал болярският замък на Смилец, Радослав и Войсил.

[40] Ив. Шивачев. Цит. съч., с. 4—21.

[41] Цялостното разглеждане на резултатите ще бъде предмет на друга работа. Тук ги използуваме с оглед на поставения проблем.

[42] М. Харбова. Цит. съч., с. 190—191, обр. 84 а—в.

[43] Определени от Қ. Дочев от Филиала на АИМ при БАН във Велико Търново, за което му благодарим.

Sur la situation de la ville médiévale de Kopsis (d'après les renseignements historiques et les nouvelles études archéologiques)

J. DŽAMBOV

(Résumé)

La présente étude est un essai de localisation de la ville médiévale de Kopsis disparue et connue des sources historiques — siège du boyard bulgare Vojsil, frère du tsar Smilec. A l'appui de cette tâche sont avancés en outre les renseignements historiques existants, les données d'études archéologiques dans la région subbalkanique. L'auteur porte son attention sur les fouilles entreprises de la forteresse médiévale Anevsko kale dans la partie nord-ouest de Sopot. Il suppose qu'elle a été la citadelle de Kopsis. Il avance comme preuve son système de fortification solide, les fondements découverts de la résidence (de boyard), ainsi que le matériel archéologique abondant qui témoigne de différents métiers développés. D'une importance particulière est la présence de céramique sgraffito domestique et artistique médiévale de type de Tărnovo, de divers objets d'art, de monnaies bulgares, frappées la plupart au temps de Ivan Aleksandăr, d'inscriptions en moyen-bulgare et autres.

Un argument probant à l'appui de l'opinion émise sont les fondements d'église découverts. Ils sont édifiés dans le style céramique-plastique décoratif des XIIe—XIVe s., typique de l'école architecturale de Tărnovo. Ceci est valable aussi pour la peinture murale, appartenant à l'école d'art de Tărnovo. Ont été déblayés également des fondements d'une église au pied proche de la citadelle — ce qui porte à croire qu'il a existé un monastère et probablement une agglomération urbaine.

Ces données autorisent l'auteur à lier le site étudié dans la partie nord-ouest de la ville actuelle de Sopot avec la ville médiévale de Kopsis, connue des sources historiques, qui était le centre de la région féodale subbalkanique.

Материали и съобщения

Вила рустика при Търговище

ГЕОРГИ ГИНЕВ

Още през 1905 г. по искане на Околийското управление на Ески Джумая (дн. Търговище) Шуменското археологическо дружество изпраща в с. Герен (по-късно Въбел, а сега кв. „Михаил Петров“ на Търговище) свой представител, който да се запознае със старините в м. Кършлата на около 1,5 км западно от селото. Той съобщава[1], че видял основи на голяма сграда. Още тогава те били силно разрушени, тъй като жителите на селото вадели камъни от тях за строеж на къщи и стопански сгради. По повърхността се намирали много фрагменти от керемиди и тухли и се очертавали отделните помещения на сградата. Тук един жител на селото намерил четири сребърни монети — две от Веспасиан и две от Комод.

През декември 1971 г. в Окръжния исторически музей, Търговище бе донесен фрагмент от мраморна оброчна плоча, намерена случайно в тази местност. На него личи част от човешка ръка (лява), която държи дръжка на някакъв предмет. Долу на рамката се четат последните букви от двуредов надпис на старогръцки език:

. . . ΕΟΔΩ
. . . ΕΥΧΗΝ.

Фрагментът стана повод да се направят съвсем ограничени по време и място сондажни разкопки.[2] Тъй като теренът постоянно се обработва и има опасност останките от градежа да бъдат съвсем унищожени, бе решено обектът да бъде цялостно проучен.[3]

Разкрити бяха основите на вила рустика. Те са силно разрушени (обр. 1). Най-високо запазеният зид е до 0,40 м, но на много места липсваше не само суперструкцията, но и субструкцията на зидовете, които откривахме по хоросановата им подложка (обр. 2). Градежът е от грубо одялани и ломени камъни, споени с бял сипкав хоросан без примеси от натрошени керемиди. Ширината на зидовете е 0,55—0,60 м. На някои места за подсилването им отвън са изградени контрафорси (0,50/0,50 или 0,50/0,60 м). Подобни контрафорси има и към вътрешните стени на някои помещения. За покрив са използувани керемиди тип тегули и имбрици.[4] След срутването на сградата те са паднали на място и образували слой, дебел до 0,10 м. Подовата настилка на някои от помещенията е от тухли. Те са квадратни и правоъгълни.[5] Квадратните са орнаментирани от едната страна с врязани успоредни линии, съединяващи два срещуположни върха. Линиите са направени посредством натискане с пръсти върху още мократа неизпечена тухла.

Ширината на зидовете не позволява да допуснем, че е съществувал втори етаж.

Вилата има правоъгълен план и е ориентирана с дългите си страни в посока север—юг (обр. 3). Външните ѝ размери са: север и юг — 53,92 м и 54,15 м, изток и запад — 64,12 и 64,50 м. Състои се от 13 помещения, разположени около вътрешен двор. Входът е от юг. Поради големите разрушения не са ясни точните му размери. Най-вероятно е да е бил широк 4 м. Пред входа има портик 1. От него са запазени основите на четири бази за колони с квадратна форма. Двете крайни са зидани от ломен камък на кална спойка, а средните са монолитни.[6] Разстоянието до източния зид предполага, че е съществувала поне още една колона, чиято база вероятно е унищожена. Портикът е служил за подслон при лошо време и за сянка през летните дни.

От портика се влиза в помещение 2, което има правоъгълна форма.[7] Характерно за него е, че от вътрешната страна на двете дълги стени има изградени срещуположно по осем контрафорси. На северната стена те са иззидани направо върху земята, докато на южната имат за подложка в субструкция бази от натрошени тегули и имбрици. Конструктивното им предназначение не е много ясно. Те разделят помещението на девет почти равни части. Възможно е върху горния им край да са били поставени дълги и широки дървени греди, върху които да се е държал двускатен покрив. В това помещение открихме осем правоъгълни тухли, което ни навежда на мисълта, че може би подът му е бил застлан с тухли. Находките от помещението са два железни ножа, тежест за стан, керамичен съд и монета (обр. 4 *г*). Ако съдим по тях, трябва да приемем, че то е служило за живеене вероятно на работниците, които са обработвали земята и са се грижели за животните. Фактът, че помещението е при входа на вилата, подсказва вероятността на живеещите в него да са били давани охранителни задачи.

През входа се влиза в широк вътрешен двор 3, около който са разположени всички останали помещения. Те са построени пред северния, западния и източния зид и са свързани помежду си. Изключение прави помещение 4, което е построено в южната половина на двора и е самостоятелно. То има правоъгълна форма, ориентирана с дългите страни в посока изток—запад.[8] Зидовете му са силно разрушени. Основите им се очертават само от хоросан и дребни камъни (обр. 5). Подът на помещението е замазан с глина. С врязани прави линии той е разчленен на квадрати, всеки със страна от 0,33 м. При източната стена в пода е издълбана яма с неправилна кръгла форма. В нея е горял огън, следи от който са обгорената почва и въглени. Находки в помещението не открихме освен една монета (обр. 4 *б*). Това обстоятелство, както и размерите на помещението затрудняват неговото обясняване. Допускаме, че е имало култово предназначение, но поради липса на данни не можем да посочим с какъв култ е свързано.

Помещения 5 и 6 са почти еднакви по форма и големина.[9] Поради силно разрушените основи на зидовете не е ясно откъде точно се е влизало в тях. Възможно е това да е ставало както от юг, така и от изток. Не е изключено помещение 5 да не е имало самостоятелен вход, а в него да се е влизало през помещение 6. Единствената находка, която открихме тук, е керамичен прешлен за вретено. Около помещенията, южно и източно от тях бяха намерени железни гвоздеи, фрагменти от битова керамика, желязна скоба и монета (обр. 4 *а*), които не дават сигурни данни за предназначението на помещенията. Твърде е възможно едното от тях да е служело като кухня, а другото като склад за хранителни продукти. Не изключваме възможността тук да е било жилището на управителя на вилата.

Помещение 7 е всъщност портик пред помещение 8. От него са запазени само три бази за колони, изградени от ломен камък на кална спойка с почти квадратна форма.[10] Разстоянието до западната стена на сградата предполага още една база. До крайната западна база е изградено съоръжение от квадратни тухли, като те са забити плитко в земята в П-образна форма (0,54/0,60 м) с отвор на север. За под служат две тухли, поставени една върху друга. Находки липсваха, нямаше и следи от огън. Източно от това съоръжение между двете бази за колони има издълбана яма с неправилна кръгла форма[11], която беше запълнена с фраг-

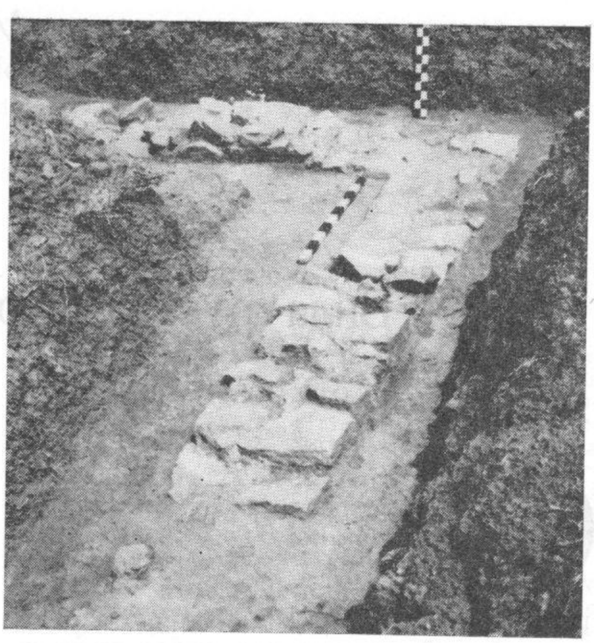

1

2

● *Обр. 1. Разрушените основи на североизточния ъгъл на вилата рустика при Търговище. Fig. 1. Les fondements détruits de l'angle nord-est de la villa rustica près de Tărgovište*

● *Обр. 2. Разрушеният западен зид на помещение 2 на вилата рустика при Търговище и очертанията на зида в субструкция. Fig. 2. La muraille ouest en ruine de la pièce 2 de la villa rustica près de Tărgovište et les contours de la muraille en substruction*

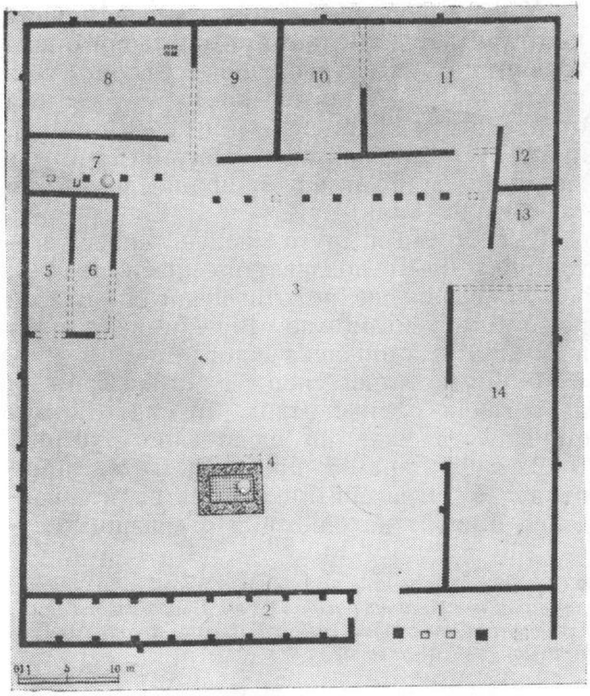

3

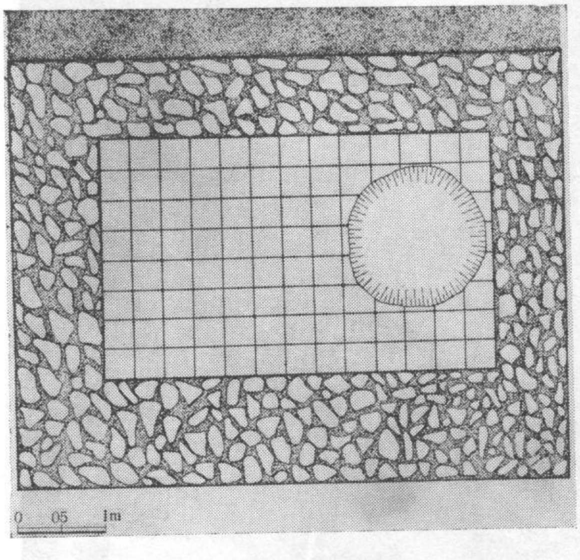

5

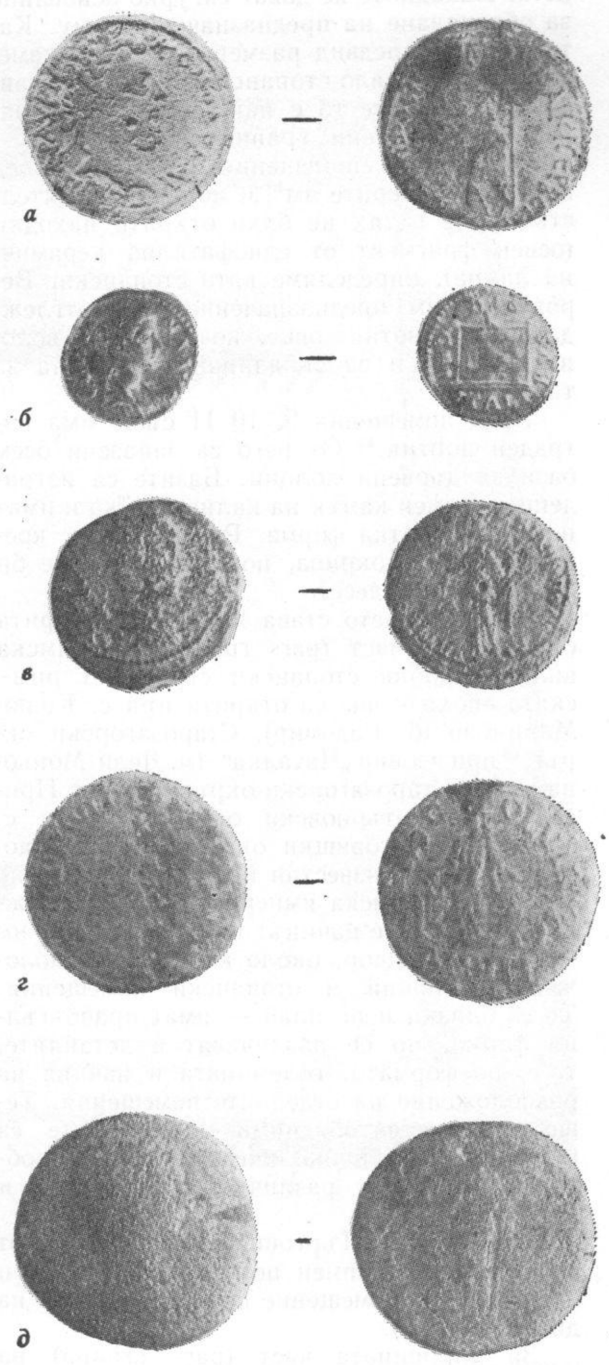

4

● *Обр. 3. План на вилата рустика при Търговище*
Fig. 3. Plan de la villa rustica près de Târgovište
● *Обр. 4 а—д) монети, открити във вилата рустика при Търговище. Fig. 4. a—g) Monnaies découvertes dans la villa rustica près de Târgovište*
● *Обр. 5. План на разположеното отделно в двора помещение 4 на вилата рустика при Търговище. Fig. 5. Plan de la pièce 4 située séparément dans la cour de la villa rustica près de Târgovište*

менти от строителна и битова керамика. Единствените находки от портика са фрагменти от битова керамика. Ако съдим само по тях, трябва да заключим, че е обитаван главно през летните дни, като е служил за отдих и извършване на различни стопански и домакински дейности. През есенно-зимния сезон той е можел да бъде използуван като място за съхраняване на дребен земеделски и домакински инвентар, за складиране на селскостопански продукти и др.

Помещение 8 има неправилна правоъгълна форма. Входът е от юг. В североизточния му ъгъл има запазена част от тухлена пътека (2,00/0,97 м). Тя е изградена от два реда квадратни тухли, наредени една до друга върху хоросанова подложка. В помещението намерихме железен търнокоп, костена лъжица, фрагмент от оброчна плоча на Хеката (обр. 6) и бронзова монета. Находките не дават сигурно основание за обясняване на предназначението му. Като вземаме предвид размерите,[12] допускаме, че е задоволявало стопански нужди. В сравнение с другите то е най-удобно за съхранение на зърнени храни.

Останалите помещения 9—14 според плана и размерите им[13] и поради обстоятелството, че в тях не бяха открити находки (освен фрагмент от еднофитилна керамична лампа), определяме като стопански. Вероятното им предназначение е за отглеждане на животни: овце, кози, крави, волове и птици и за складиране на храна за тях.[14]

Пред помещения 9, 10 11 също има изграден портик.[15] От него са запазени осем бази за дървени колони. Базите са изградени от ломен камък на кална спойка и имат почти квадратна форма. Разстоянието, което портикът покрива, показва, че може би са били поне десет.

От описанието става ясно, че е открита стопанската част (pars rustica) на римска вила. Подобни стопански сгради от римската епоха у нас са открити при с. Колю-Мариново (б. Радомир), Старозагорски окръг,[16] при язовир „Чаталка“ (м. Дели Моньова нива), Старозагорски окръг,[17] при с. Присово, Великотърновски окръг[18] и при с. Могилец, Търговищки окръг.[19] Вили с подобен план са известни и от други места на обширната Римска империя.[20] Общото между всички тях е начинът на устройството им — вътрешен двор, около който са разположени жилищни и стопански помещения. Те са близки и по план — имат правоъгълна форма, но се различават в детайлите, т. е. по формата, големината и начина на разположение на отделните помещения. Тези различия са обясними — строежите са на места с различна конфигурация, а собствениците им с различни възможности и вкусове.

Вилата при Търговище за разлика от другите има оформен портик пред входа и едно отделно помещение почти в центъра на двора (обр. 7).

За жилищната част (pars urbana) на вилата от Търговище предполагаме, че се намира на около 1 км на юг в м. Мешелик. Там на ограничено място (1—1,5 дка) по повърхността се откриват множество фрагменти от типичната за II—IV в. на н. е. римска керамика и личат останки от градежи (строителна керамика и камъни). На това място са открити случайно каменен капител за колона и тежести за стан. Разстоянието между двете сгради на вилата не бива да ни смущава. То има своето приемливо обяснение — собственикът и неговото семейство да живеят далече от шума на работници и животни и от неприятната миризма на оборите.

У нас е направен опит за класификация на откритите вили, като за критерий е взет техният архитектурен план. Според тази класификация вилите, които се състоят от две части (pars urbana и pars rustica), имат смесен характер.[21] Несъмнено е, че вилата при Търговище принадлежи към тази група вили.

Съществува и друго мнение, според което вилите не се поддават на класификация, защото сравнение по отношение на планировката е невъзможно. Всички вили имат жилищна и стопанска част.[22]

Този теоретичен спор с нищо не променя направения от нас извод, че сме открили стопанската част на една вила рустика.

За характера на производството, поминъка и бита на обитателите на вилите найдобре говорят находките. Но в нашия слу-

● *Обр. 6. Фрагменти от оброчна плоча на Хеката. открита във вилата рустика при Търговище. Fig. 6. Fragments d'une plaque votive d'Hécate, découverts dans la villa rustica près de Tărgovište*

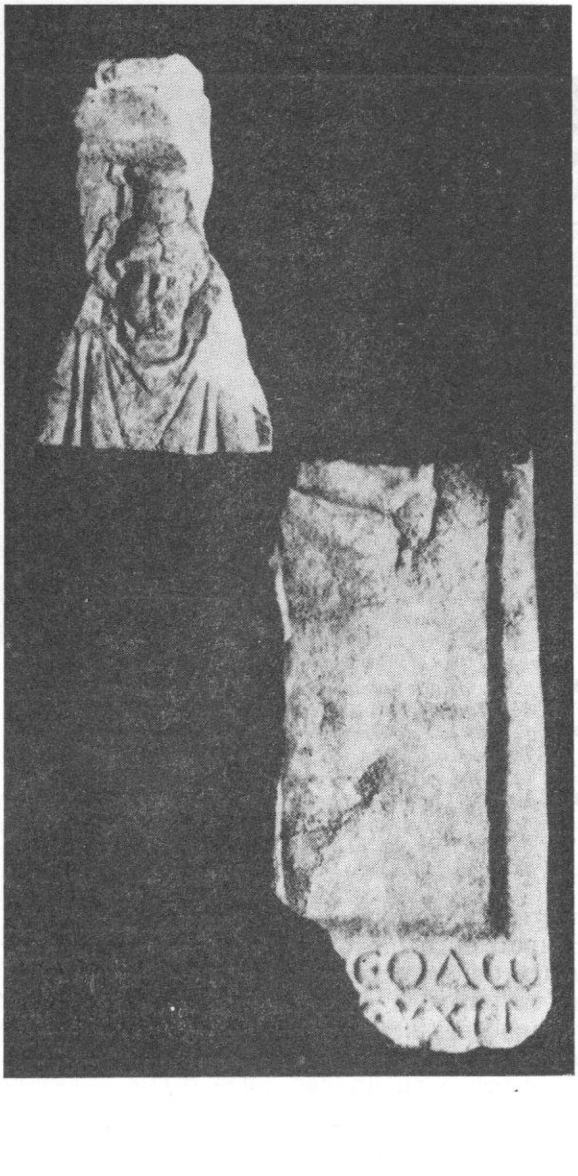

6

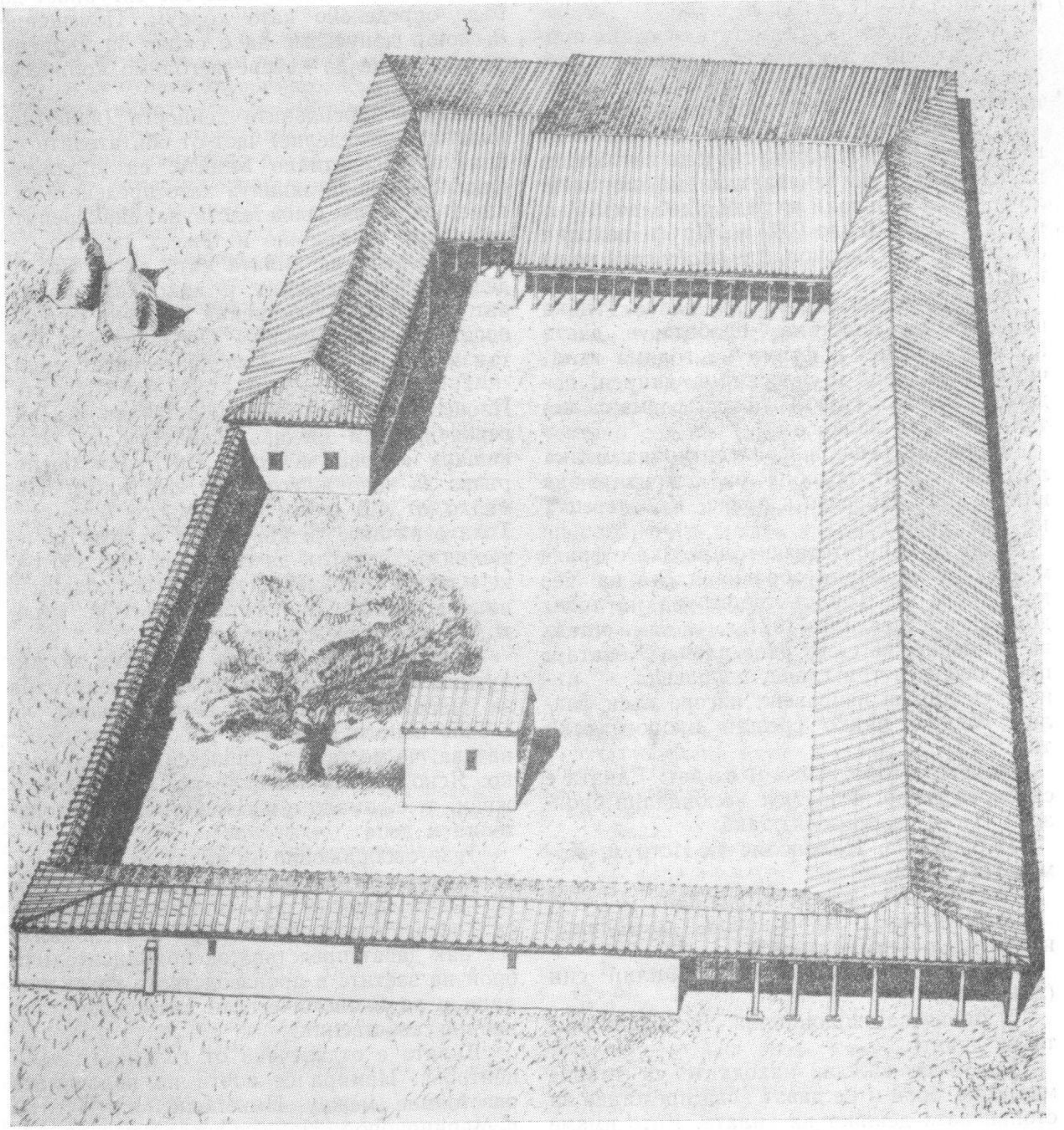

7

● *Обр. 7. Опит за графична реконструкция на вилата рустика при Търговище, поглед от юг (арх. Ю. Фърков). Fig. 7. Essai de reconstruction graphique de la villa rustica près de Tărgovište, vue du Sud (arch. J. Fărkov)*

чай те са крайно недостатъчни, за да ни дадат убедителен отговор на този въпрос.

Преобладава керамиката. Фрагментите са от два вида съдове:

1) от лошо пречистена глина с примеси от кварцов пясък; те са малко и от тях не може да бъде възстановен съд;

2) от фино пречистена глина, тънкостенни, добре изпечени; те са от типичната за II—IV в. на н. е. римска керамика, откривана на много места у нас: по някои от фрагментите се среща релефна украса с мотив „борова шишарка“, при други тя е изпълнена в техника барботино, а при трети е с врязани орнаменти. Този начин на украсяване е характерен за керамичните центрове при с. Бутово и с. Хотница.[23] Успяхме да възстановим само един съд. Работен е на колело. Има форма на пресечен конус, широко устие със слабо профилиран навън ръб и ниско пръстеновидно столче. Отвътре и отвън личат врязани хоризонтални линии, получени от пръстите на грънчаря при изтеглянето на съда. На дъното отвътре има нисък конусовиден издатък. Цветът му е бежов.[24] Той е от известните съдове, определени като домашни кадилници, които

са откривани на много места с керамика и монети от II—III в. на н. е.[25]

Към групата на предметите от глина принадлежат още тежест за стан с форма на пресечена пирамида, горна част от еднофитилна лампа и два прешлена за вретено.[36]

Сред находките от желязо преобладават гвоздеите. Те имат четвъртит шип и гъбовидна глава. По закривяванията на шиповете личи, че са забивани в греди с деб. до 0,10 м и в дъски с деб. до 0,02 м. Други находки от желязо са търнокоп, две скоби, два ножа и длето.[27]

От бронз са изработени халка, тънка правоъгълна пластина, пробита в двата края, и предмет с форма на голяма игла, чийто един край е сплеснат и уширен, подобен на малък кръг. С такава форма са металните игли за коса.[28]

Намерена беше и фрагментирана малка лъжица от кост, подобна на откритите във вилата при с. Присово и при с. Ковачевец[29], но без украса.

Една от най-интересните находки е фрагментът от мраморна оброчна плоча на Хеката (обр. 6). Той съответствува на този, донесен в музея през 1971 г., и няма място за съмнение, че са от една плоча. Хеката е представена с три глави, изправена, в ръцете си държи изправени нагоре къси факли. Това е рядко срещан иконографски тип.[30]

Монетите (обр. 4 *а—д*) са пет. Едната е сребърен денар, а другите колониални бронзови. Те се разпределят така:

1) бронзова, Никополис ад Иструм, Комод (177—192),
2) сребърна, денар, Криспина,
3) бронзова, Адрианопол (изображенията на лицето не личат),
4) бронзова, Виминациум, Филип син (244—249),
5) бронзова колониална (изображенията не личат).

Както се вижда, находките са твърде малко на брой и не дават ясна представа за стопанската дейност на вилата. Като имаме предвид обаче, че villae rusticae са селскостопански имения, приемаме, че и тук земеделието и скотовъдството са били основен вид дейности. Основание за това предположение ни дава и мястото, където е изградена вилата. В близост до нея има водни извори, от които и сега тече студена питейна вода. Земята е плодородна и виреят различни земеделски култури. Казано накратко, има всички условия за земеделие и животновъдство. Обстоятелството, че не бе открито нито едно типично земеделско оръдие на труда, ни кара да допуснем вероятността за по-тясно специализиране на вилата в животновъдна дейност. Такъв извод се подкрепя и от плана на помещенията — те са по-удобни за обори и кошари и нито едно от тях не може със сигурност да бъде определено като хореум. Помещение 8, което допускаме да е склад за зърнени храни, може да събере неголямо количество от такива.

Наред с основните дейности (животновъдство и земеделие) част от обитателите на вилата, респективно жените, са упражнявали и домашни занаяти като предене и тъкане. За това свидетелствуват намерените прешлени за вретено и тежест за стан.

Размерите на вилата като цяло, на отделните ѝ помещения и находките показват, че нейният собственик не е бил от най-богатите земевладелци. Основание за такъв извод ни дават и следните изчисления.

1) Помещения 11 и 14 са най-големите. Площта им е малко повече от 300 кв. м. Най-вероятното им предназначение е да са били кошари за овце и кози. Витрувий препоръчва за едно животно да има място най-малко от 4,5 фута и най-много 6 фута.[31] Това означава, че във всяко от тези помещения биха могли да се съберат до 200 овце или кози. Към тях трябва да добавим и няколко чифта впрегатен добитък, необходим за земеделските работи.

2) Помещение 2, което приемаме за жилищно, може да побере до 36 дървени нара за спане. Находките от него показват, че е било използувано и за работа, а това означава, че местата за спане са били по-малко. Ясно е също така, че там са живели и жени, т. е. имало е и семейства, а следователно и деца.

Тези съображение ни карат да допуснем, че във вилата са работили 5—6 пастири и 10—15 земеделски работници. Колкото да са несигурни и неточни, изчисленията все пак дават представа за приблизителния брой на заетите в производството на вилата лица и за икономическите възможности на нейния собственик.

Вилата е отдалечена от големи градски центрове. Намира се почти на половината разстояние между Никополис ад Иструм и Марцианопол. Най-близко до нея са Абритус (35—40 км северно) и укрепеното селище при с. Ковачевец, Търговищки окръг (40—45 км северозападно). Това означава, че тя не е крайградска вила. Неин собственик би могъл да бъде ветеран, получил земята като honesta missio или някой местен тракийски земевладелец. На около 0,5 км южно от вилата, между нея и предполагаемата ѝ жилищна част има надгробна могила. На около 0,8 км западно от вилата има друга надгробна могила. Могилите не са проучени, но е възможно в тях да са погребани собственикът на вилата и членове на семейството му, още повече, че наоколо няма видими останки от други исторически епохи.

Споменахме, че вилата е далеч от градски центрове. Най-близкото локализирано досега населено място от римската епоха е неукрепеното селище на около 4 км източно от вилата. То е в чертите на дн. Търговище, югоизточно от железопътната гара.[32]

Що се отнася до времето, към което принадлежи вилата, някои от находките дават сравнително точни данни. Керамиката е характерна най-общо за II—IV в. на н. е. Съдът — домашна кадилница, снижава горната граница с около един век. Както отбелязахме, този вид съдове са характерни за II—III в. Изобщо, всички фрагменти от битова керамика, лъжицата от кост и тухлите имат най-близки аналогии във вилата при с. Присово, която е датирана в края на II до средата на III в. на н. е.[33] Към това време се отнасят и монетите. Най-ранните от тях (на Комод и Криспина) са от последната четвърт на II в., а най-късната (на Филип син) — от средата на III в. Следователно имаме всички основания да приемем, че вилата е построена към края на II в. на н. е. и е просъществувала до средата на III в. на н. е. Събитие, с което свързваме ограбването и разрушаването на вилата, са готските нашествия в средата на III в., и по-точно голямото готско нападение в Долна Мизия и Тракия през 250 г. По пътя си към Тракия и обратно към Абритус, където нашествениците водят успешно за тях сражение с римски войски (251 г.), те ограбват и разрушават много селища и вили, включително и споменатите при с. Присово и с. Могилец. Един от най-удобните пътища от Долна Мизия за Тракия и обратно е днешният Котленски проход. Движейки се към него, готите са минали в близост до вилата. Те са я разрушили и ограбили и няма никакви находки, които да показват, че след това животът там е продължил.

В Търговищки окръг това е втората проучена стопанска сграда на вила рустика. Двете вили потвърждават направения вече извод, че земите на окръга заемат област, която през II—III в. на н. е. е имала подчертано селски характер.[34]

Вилата при Търговище допълва списъка на откритите в България римски вили. Тя предлага нови данни за изясняване на проблемите, свързани с архитектурните решения на тези селскостопански комплекси, с начина на тяхното изграждане, с организацията на производството в тях и с поземлените отношения в провинция Долна Мизия през II—III в. на н. е.

---

[1] Ташо. Римски останки до с. Герен (Ески Джумайска околия). — Седмичен лист на Българското инженерно архитектурно дружество в София, III, 1907, бр. 4, 27 ян. 1907, с. 24—25.

[2] Проведени през август 1972 г. под ръководството на К. Попконстантинов, тогава уредник в ОИМ, Търговище. Продължават само няколко дни, при което са открити части от северния и западния зид на сградата.

[3] Разкопките бяха проведени през 1973—77 г. с прекъсване през 1975 г. под ръководството на автора, уредник в ОИМ, Търговище.

[4] Тегулите имат дълж. 0,52 м, шир. 0,48 м, деб. 0,020—0,025 м, имбриците: дълж. 0,52 м, шир. 0,155—0,165 м, дълб. 0,04 м.

[5] Квадратните с дълж. на страната 0,46—0,47 м, деб. 0,03—0,04 м; правоъгълните с дълж. 0,345 м, шир. 0,175 м, деб. 0,04—0,05 м.

[6] Размери на зиданите 0,80/0,80 м, на монолитните 0,60/0,60 м.

[7] Размери 32,5/4,57 м, контрафорсите — 0,50/0,50 и 0,50/0,60 м, базите на контрафорсите на южната стена 1,00/0,85 м.

[8] Вътрешни размери 4,40/2,70 м, шир. на зидовете: северен — 0,80—1,00 м, южен — 1,20 м, източен — 0,80 м, западен — 1,00 м. Диам. на ямата 1,50 м.

[9] Дълж. 14,05 м, шир. съответно 4,20 м и 3,60 м.

[10] Размери 0,75/0,75 м и 0,80/0,80 м.

[11] Диам. 0,80 м, дълб. 0,60 м.

[12] Вътрешни: север/юг/изток/запад — 16,22/16,22/11,10/10,78 м. В същия ред ще даваме размерите и на следващите помещения.

[13] Помещение 9 — 8,08/7,70/13,20/13,30 м, помещение 10 — 7,60/8,29/13,00/13,20 м, помещение 11 — 19,00/13,00/10,40/13,00 м, помещение 12 — 5,00/5,50/6,00/6,00 м, помещение 13 — 5,50/6,20/9,80/9,80 м, помещение 14 — 10,00/10,30/30,20/30/40 м.

[14] Съществува мнение, че при вилите със смесен характер, към които несъмнено се отнася и разглежданата, оборите са разположени извън двете части (жилищна и стопанска) на имението: Ц. Дремсизова-Нелчинова. Вилата край с. Мадара, Шуменски окръг. — РП, XI, 1984, с. 112. В случая не е така, а също и при вилата при с. Могилец: Д. Овчаров. Вила рустика до с. Могилец, Търговищко. — Археология, XI, 1969, кн. 1, с. 28, помещения № 5 и 6.

15 Дълж. 30,50 м, шир. 5,00 м. Размери на базите 0,75/0,75 м и 0,80/0,80 м.

[16] Д. Николов. Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско. — РП, XI, 1984, с. 59, обр. 70—11.

[17] Пак там, с. 29 и сл., обр. 36, 37.

[18] Б. Султов. Една villa rustica край с. Присово, В. Търновски окръг. — ИОМВТ, II, 1964, с. 49—64.

[19] Д. Овчаров. Цит. съч., с. 26—35, обр. 1.

[20] I. Mitrofan. Villae rusticae in Dacia Superioara. — Acta musei Napocensis, X, 1973, p. 127—150, fig. 1—7; Al. Grenier. Manuel d'archéologie gallo-romaine. II. Paris, 1934, p. 805—806, fig. 285, 288.

[21] C. Dremsizova-Nelcinova. La villa romaine en Bulgarie. — In: Actes du Premier congrès international des études balkaniques et Sud-est européennes. II. S., 1969, p. 511—512.

[22] Д. Николов. Цит. съч., с. 55, 60.

[23] Б. Султов. Античные центры керамики в Нижней Мезии. С., 1976, с. 37—44, 63.

[24] Вис. 0,11 м, диам. на устието 0,155 м, диам. на дъното 0,067 м.

[25] Б. Султов. Глинени кадилници от Бутово и Хотница. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 178, обр. 1, 2, 5а.

[26] Размери на тежестта — вис. 0,15 м, шир. горе 0,035 м, долу 0,065 м, на лампата — дълж. 0,09 м, диам. 0,064 м, на прешлените — диам. 0,044 м.

[27] Размери на гвоздеите — дълж. 0,058—0,0155м, диам. на главите 0,019—0,053 м, на скобата — дълж. 0,135 м, на търнокопа — дълж. 0,26 м, дълж. на острието 0,091 м, на ножовете — дълж. 0,15 м и 0,09 м.

[28] Размери на халката — диам. 0,016 м, на пластината — дълж. 0,065 м, шир. 0,023 м, на иглата — дълж. 0,105 м.

[29] Б. Султов. Една villa rustica, обр. 23; Д. Овчаров. Нови данни за крепостта, с. 38, обр.7.

[30] Повече за плочата вж.: Г. Гинев. Непубликувани оброчни плочи от Търговищкия край. — МПК, 1982, кн. 5—6, с. 21, обр. 4.

[31] Витрувий. Десять книг об архитектуре. М., 1936, кн. VI, гл. VI, с. 124.

[32] Д. Овчаров. Трако-римски некропол до Търговище. — Археология, 1965, кн. 1, с. 34.

[33] Б. Султов. Цит. съч., с. 62.

[34] Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. — ГСУ ФФ, XLVIII, 1952/53, с. 310.

Villa rustica près de Tărgovište

G. GINEV

(Résumé)

Au cours de 1973—1977 près de Tărgovište a été étudié au point de vue archéologique l'édifice d'exploitation d'une villa rustica. Les fondements de l'édifice sont fortement détruits. La construction est de pierres grossièrement façonnées, soudées avec du mortier blanc dans lequel manquent des additions de briques ou de tuiles concassées.

La villa a un plan rectangulaire (fig. 3). Elle se compose de 13 pièces disposées autour d'une cour intérieure. Les pièces sont en communication entre elles. La pièce 4, qui est indépendante et de dimensions moindres, fait exception. Elle est vraisemblablement à destination cultuelle. La pièce 2 est une habitation, tandis que 5 et 6 sont des pièces de cuisine ou bien l'administrateur de la villa (vilik) y a habité. Les autres pièces sont à destination économique — bercails, étables ou fourragères.

Les trouvailles sont peu nombreuses et ne donnent pas une idée claire de l'activité économique et de la vie quotidienne des habitants de la villa. L'absence d'outils agricoles typiques, la forme et la grandeur des pièces d'exploitation autorisent l'auteur à supposer que la villa était spécialisée dans l'activité d'élevage.

Les trouvailles et surtout les monnaies datent en général exactement la villa. La céramique est typique des IIe—IIIe s. de n. ère. La monnaie la plus ancienne, découverte lors des fouilles est de l'empereur Commode (177—192), tandis que la plus récente — de Philippe l'Arabe (244—249). L'auteur conclut que la villa est construite vers la fin du IIe s. de n. ère et a existé jusqu'au milieu du IIIe s. de n. ère.

L'événement historique auquel sont liés le pillage et la destruction de la villa est la grande agression gothique en Mésie Inférieure et en Thrace au cours de 250—251.

Антични паметници от Монтана

ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ

Тук разглеждаме девет непубликувани антични паметници от Монтана, намерени случайно или открити при редовните разкопки. Шест са епиграфски паметници на латински или старогръцки език, три са произведения на пластичното изкуство. Находките предлагат нови данни за историята на нашите земи по време на римското владичество, религията, провинциалните управители, прозопографията и др.

1. В Михайловград при изкоп за канализация на 20 м пред карстовия извор, около който е било античното светилище, посветено на Диана и Аполон, бе изваден мраморен блок с надпис на латински език (обр. 1). Блокът е правилен паралелепипед (вис. 1,36 м, шир. долу 0,52 м, горе 0,535 м, деб. 0,39 м). На лицевата гладка и плоска страна е издълбан надписът в 11 реда, напълно запазен, без рамка и релефна украса. Текстът е следният:

DIANAE REGI	Dianae Regi-
NAE ET APOLLI	nae et Apolli-
NI SACRVM	ni sacrum
PRO SAL VITRA	pro sal(ute) Vitra-
5 SI POLLIONIS	si Pollionis
V C LEG AVG	v(iri) c(larissimi) leg(ati) Aug(usti)
PR PR	pr(o) pr(aetore)
C IVL AFRIC[A]	C(aius) Jul(ius) Afric[a]-
NVS LEG XI	nus (centurio) Leg(ionis) XI
10 CL	Cl(audiae)
V S L M	v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

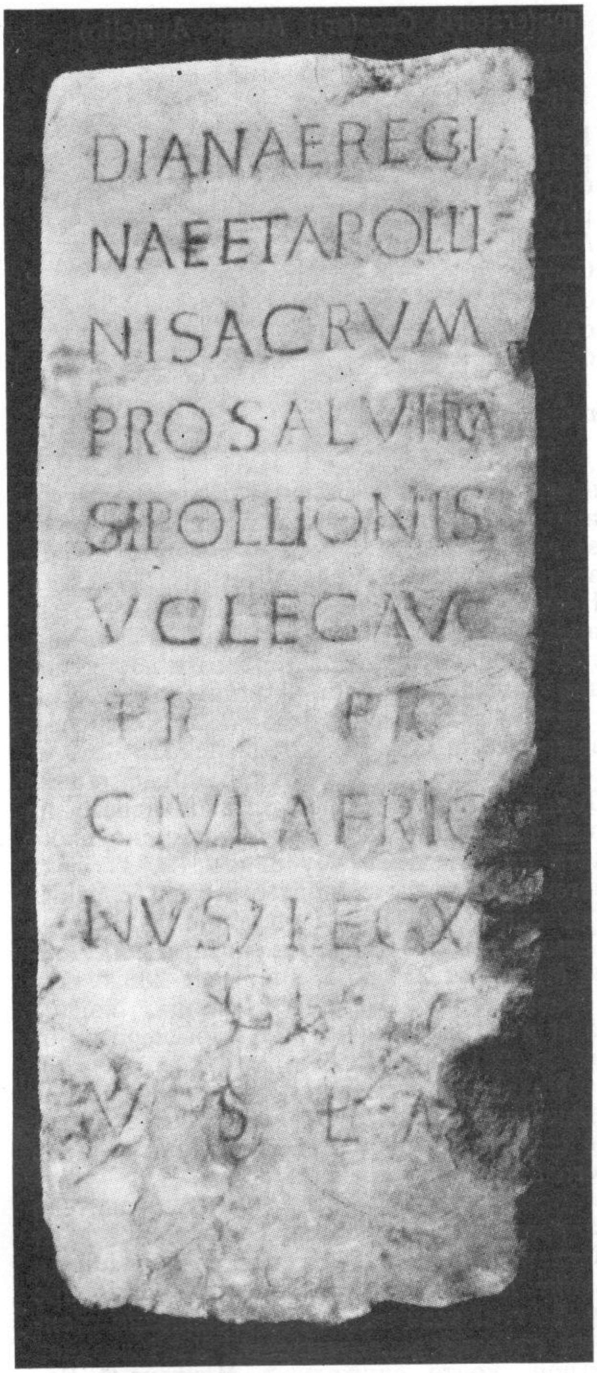

1

● *Обр. 1. Мраморен блок, открит в Михайловград, с посветителен надпис на Диана и Аполон на латински език от Г. Юлий Африкан в чест на Витразий Полион управител на Долна Мизия. Fig. 1. Bloc en marbre, découvert à Mihajlovgrad, avec inscription dédicatoire à Diane et Apollon en latin de G. Julius Africanus en l'honneur de Vitrasius Pollion, gouverneur de la Mésie Inférieure*

Вис. на буквите 0,05 м, в последния р. 11 — 0,055 м, в р. 4 последната буква — А вис. 0,04 м. Лигатура на T и R в р. 4.

Надписът е посветен на Диана и Аполон, като за богинята е употребен един от често срещаните в Монтана нейни епитети — Regina. Посветител е Caius Julius Africanus, центурион от XI Клавдиев легион. Името му е отбелязано и върху една тухла от Истрия на Черно море, където вероятно също е служил.[1] Паметникът е поставен като дар за здравето на Витразий Полион — един от известните държавници в римската империя през II в. Към 150 г. или малко по-късно той е бил управител на Испания.[2] През 157 г. станал управител на Долна Мизия до към 158 г.[3] T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio е споменат като управител на Долна Мизия в известните досега надписи от Варна[4] и в един надпис от Алмус.[5] По това време вече районът на Монтана бил минал от територията на провинция Тракия в провинция Долна Мизия.[6] Не е изключено поставянето на надписа в Монтана да е станало и във връзка с посещение на Витразий Полион в града. Римските държавници са имали основание да посещават златодобивния район в горното поречие на р. Огоста, където интензивният и в големи размери добив на злато бил под контрола на държавата.[7] Витразий Полион е познавал тази дейност от Испания, където също било добивано злато.[8] През 176 г. В. Полион е бил консул за втори път.[9] Първото му избиране за консул, вероятно като suffectus, не е документирано. Той е бил в роднински връзки с император Марк Аврелий, като се оженил за неговата братовчедка Анния Фундания Фаустина.[10]

Двата надписа — от Монтана и Алмус с името на този управител навеждат на мисълта, че освен Монтана може би и Алмус е бил в пределите на провинция Долна Мизия. Границата между Горна и Долна Мизия е вървяла по р. Цибрица (Cebrus). Тя извира от подножието на днешния вр. Стовци западно от с. Смоляновци, Михайловградски окръг, чиито два каменни купола се виждат от цялата западна част на Дунавската равнина. Ако и Алмус е бил в Долна Мизия (и възможно в територията на Регио Монтанензиум[11]), границата между двете провинции е вървяла в североизточна посока по р. Цибрица докъм днешното с. Долно Церовене. Оттам тя се е отклонявала от реката в северна посока и е минавала западно от Алмус.

2. При редовни археологически разкопки на крепостта на Монтана през 1985 г. в малка сграда, очевидно обитавана от заселилите се в развалините славяни,[12] бе разкрита мраморна плоча с надпис на латински език в 15 реда (обр. 2). Паметникът е открит в близост до огнище, приспособен вероятно като част от ниско легло. Върху лицевата страна на плочата, където е надписът, се бяха образували трудно отстраними варовикови налепи. Текстът е:

IMP CAES MARCO AVR
SEVERO ALEXANDRO PIO
FELICI INVICTO AVG
PONTIFICI MAXIMO
5 PATRI PATRIAE
C QVINTVS DECIVS LEG AVG
PR PR PROVINCIARVM
MOESIAE ITEMQVE
GERMANIE INFERIORVM
10 CANDIDATVS AVG
DEVOTISSIMVS
DICATISSIMVSQVE
NVMINI
MAIESTATIQVE
15 EORVM

Imp(eratori) Caes(ari) Marco Aur(elio)
Severo Alexandro pio
felici invicto Aug(usto)
pontifici maximo,
patri patriae,
C(aius) Quintus Decius leg(atus) Aug(usti)
pr(o) pr(aetore) provinciarum
Moesiae itemque
Germani(a)e Inferiorum
candidatus Aug(usti)
devotissimus
dicatissimusque
numini
maiestatique
eorum.

Мраморната плоча (вис. 0,935 м, шир. 0,665 м, деб. 0,12 м) е използувана вторично за надписа. На едната ѝ страна по дължината има четири жлеба, даващи основание да предположим, че първоначално е служила като архитектурен елемент. За да стои изправена, долната ѝ част е оформена в клин, който е влизал в каменна подставка. Вис. на буквите 0,04—0,045 м, на последния р. 15 — 0,03 м. Последната буква на р. 4 O — вис. 0,03 м. Предпоследната буква на р. 9 V (вис. 0,02 м) е изрязана върху последната — M. Буквите L и G са изписани с извити нагоре хоризонтални хасти. Тази палеографска особеност е характерна за първата половина и средата на III в. Разстояние между редовете 0,015 м. Името на императора M. Aurelius Severus Alexander е изчукано по силата на дамнацио мемории, но повечето от буквите личат и това дава основание да се разчете. Името на Александър Север е изчукано и в надпис от Никополис ад Иструм.[13] Паметникът е бил поставен в Монтана от управителя на провинция Долна Мизия Квинт Деций в края на 234 или началото на 235 г. — до 22 март, когато Александър Север и майка му Юлия Мамея били убити в Майнц. В този надпис бъдещият император Деций е дал своя cursus honorum. Преди да бъде управител на Долна Мизия, той е бил управител на провинция Долна Германия. Преди това имал званието candidatus Augusti.[14] Досега дори и в последните проучвания като това на Б. Геров[15] и на Й. Фиц[16] не са отбелязани паметници, в които да е засвидетелствувано, че Деций е бил управител на провинция Германия. С този надпис от Монтана се допълва служебната му кариера и се показва за пръв път, че преди да е бил управител на провинция Долна Мизия е бил управител на провинция Долна Германия. Уайтиг в статията в Енциклопедията за класическа древност излага подробно неговия курзус,[17] като дава за времето на раждането му и заеманите от него длъжности разлики от 10 години. Те могат да се премахнат и да се приемат първите, посочени в статията години. Авторът предполага за година на раждането му 190 или 200 г., за период на consul suffectus 223—233 г. Но тъй като данните от надписа сочат, че преди да стане управител на Долна Мизия, т. е. преди 234 г., е бил управител на провинция Долна Германия, годината на консулството му за първи път е била 223 (или следващите), не 233. В интервала 223—233 г. той е бил consul suffectus и управител на Долна Германия. След установяването на този факт може да се приеме със сигурност дата на раждането му около 190 г. Така неговият курзус хонорум добива следния вид: consul suffectus и управител на Долна Германия от 223 до 233 г., управител на Долна Мизия от 234 до 238 г., след 238 г. бил управител на Отсамна Испания, консул за II и III път в 250 и 251 г., император от 249 до 251 г.[18]

Надписът завършва с посвещението в множествено число, т. е. поставен е в чест не само на императора, но вероятно и на неговата влиятелна майка.

Досега са споменати шест управители на провинция Долна Мизия в надписи от Монтана. Първият е Тит Флавий Лонгин Квинт Марций Турбо, споменат в надпис от 155 г. В този надпис са отбелязани военните от едно вексилацио на XI Клавдиев легион, които служели в Монтана.[19] Вероятно веднага след Тит Флавий Лонгин идва като управител Витразий Полион, отбелязан в първия от разглежданите тук надписи. В друг паметник (обр. 3) с надпис, посветен на Диана, който сега служи за олтарен камък на църквата „Св. Кирил и Методий“ в Михайловград, е споменат Луций Юлий Статилий Север, управлявал провинцията през 160—161 г.[20] Тук се публикува за пръв път снимка на надписа. Четвърти е Марк Понций Лелиан, управлявал през 165—166/67 г.[21] Той е единственият от известните досега управители на провинция Долна Мизия, споменат в Монтана, за който е установено, че преди това (през

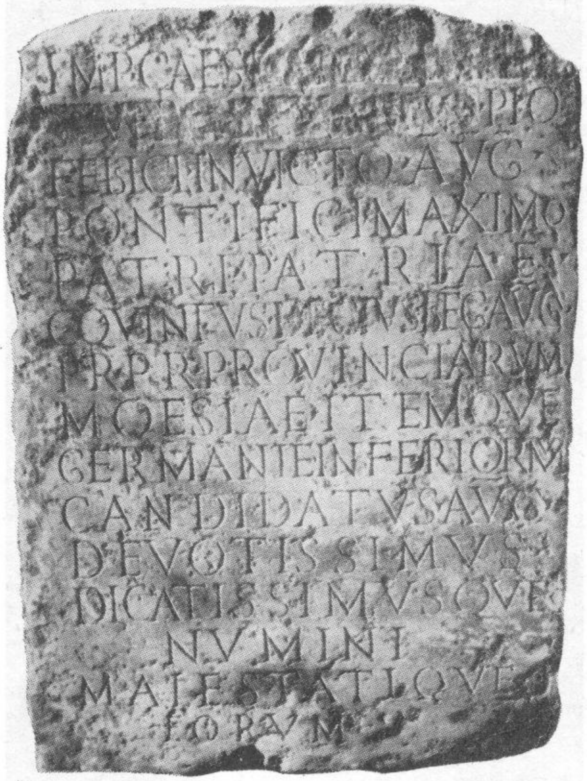

2

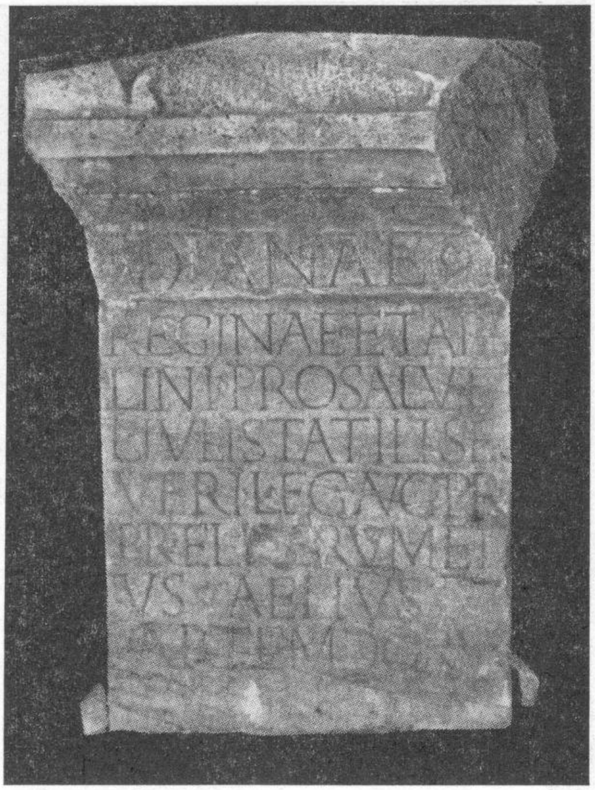

3

● *Обр. 2. Мраморна плоча от разкопките на крепостта на Монтана с посветителен надпис на латински език от Квинт Деций, провинциален управител на Долна Мизия. Fig. 2. Plaque en marbre des fouilles de la forteresse de Montana avec inscription dédicatoire en latin de Quintus Decius, gouverneur provincial de la Mésie Inférieure*

● *Обр. 3. Олтарен камък на църквата „Св. Кирил и Методий“ в Михайловград — преупотребен мраморен блок от Монтана с посветителен надпис на Диана и Аполон на латински език от Л. Юлий Статилий Север, провинциален управител на Долна Мизия, 160—161 г. Fig. 3. Pierre d'autel de l'église „Sts Cyrille et Méthode“ à Mihajlovgrad — bloc en marbre réemployé de Montana avec inscription dédicatoire à Diane et Apollon en latin de L. Julius Statilius Sévère, gouverneur provincial de la Mésie Inférieure, 160—161*

163 г.) е бил консул.[22] Неговото име е отбелязано в надпис, който преди време публикувахме в това издание,[23] но сега виждаме правилното му четене:

[. . . .DI]ANAE
[. . . .AD SA] LVTEM
[. . . .M P] LAELIANI.

Петият е Гай Овиний Тертул, управлявал Долна Мизия през 198—202 г.[24] Шестият управител е Квинт Деций, оставил разглеждания новооткрит надпис. Значителният брой (6) паметници, поставени в Монтана от името или в чест на провинциални управители е във връзка с поемането от тях на управлението на Долна Мизия, но може да е резултат на проявения им интерес към златодобивния район в горното поречие на р. Огоста или към много почитаното светилище в Монтана.

3. От изкоп за реконструкция на площад „23 септември“ в Михайловград през 1984 г. на 1,20 м дълбочина бе изваден голям мраморен блок (вис. 1,24 м, шир. 0,70 м, деб. 0,52 м) с надпис на латински език (обр. 4)· Представлява паралелепипед със заоблени ръбове, отчупени в горната част. Отдолу има правоъгълна дупка (0,08/0,08 м, дълбока 0,10м), която навътре се стеснява. Надписното поле е издължено (шир. 0,27 м, запазена вис. 0,64 м). То е оградено от релефна рамка, широка отстрани 0,20 м, отдолу 0,40 м, с релефна украса от лозови вейки, излизащи от голям кратер в широката част на рамката наляво и надясно. От надписа са запазени 9 реда, най-горният много повреден, следващите съдържащи текста:

. . . . . .	. . . . .
L ANT CASSI	L(ucius) Ant(onius)
ANVS ET L	Cassianus et L(ucius)
ANT MELLI	Ant(onius) Melli-
5 OR FILI	or fili(i)
[PA]TRI BE	[pa] tri be-
NE MĖRE	ne mere-
NTI POSV	nti posu-
ERVNT	erunt.

Вис. на буквите 0,04—0,045 м. Лигатура на N и T в р. 2 и 4. Римското име Cassianus се среща за пръв път в паметник от Монтана. Особеността в изписването на L с извита нагоре хоризонтална хаста отнася паметника към първата половина или средата III в.

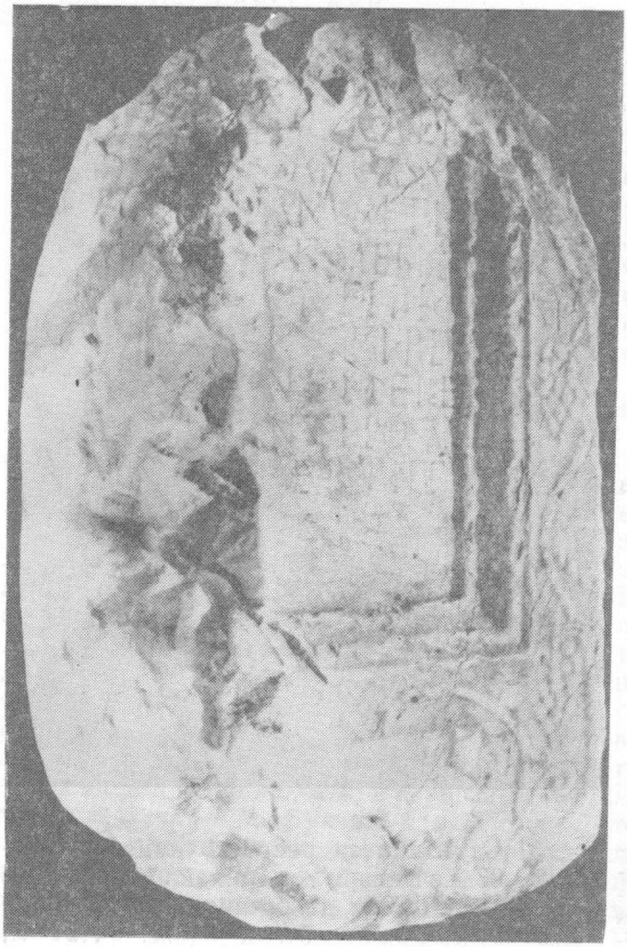

4

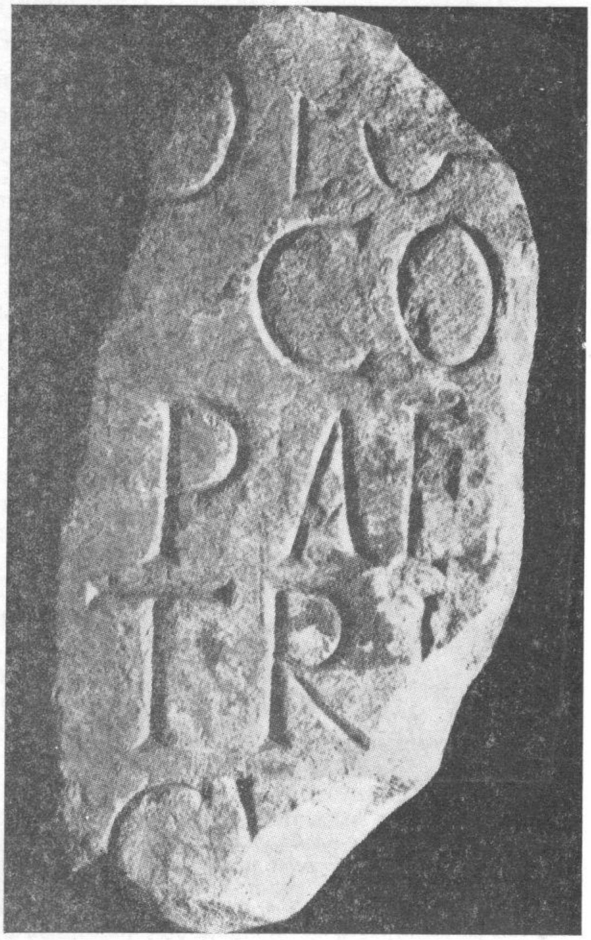

5

● *Обр. 4. Мраморен блок, открит в Михайловград, в посветителен надпис на латински език от Л. Антоний Касиан и Л. Антоний Мелиор. Fig. 4. Bloc en marbre, découvert à Mihajlovgrad, avec inscription dédicatoire en latin de L. Antonius Cassianus et L. Antonius Melior*

4. При разкопките на крепостта на Монтана бе намерен мраморен фрагмент, вероятно от ара, със запазени по няколко букви в 5 реда от надпис на латински език (обр. 5). Фрагментът има вис. 0,25 м, шир. 0,125 м, деб. 0,01—0,07 м. Текстът е:

DEO. . . Deo. . .
CO. . . Co[h(ortus) III Co'l(ectae)]
P AEL. . . P(ublius) Ael(ius) [Antoninus]
TRI. . . tri[b(unus) coh(ortis). . .]
5 ĊV. . . cu[m suis? ex voto posuit?].

Вис. на буквите 0,04 м. От р. 3 и 4, макар че са запазени само по три букви личи, че арата е била поставена от Публий Елий Антонин, командир на III сборна кохорта.[25] От него досега са намерени два строителни надписа в Монтана. В единия е отбелязано, че под ръководството му е била изградена порта претория с кула през 258 г.,[26] а в другия, в който е отбелязан като tribunus cohortis е ознаменувано възстановяването на

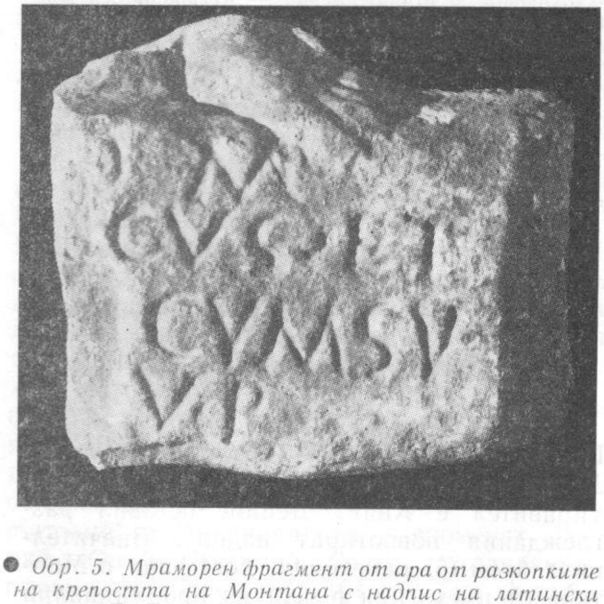

6

● *Обр. 5. Мраморен фрагмент от ара от разкопките на крепостта на Монтана с надпис на латински език от П. Елий Антонин. Fig. 5. Fragment en marbre d'ara des fouilles de la forteresse de Montana avec inscription en latin de P. Oelius Antoninus*

● *Обр. 6. Фрагмент от мраморна оброчна плочка на Юпитер Оптимус Моксимус от разкопките на крепостта на Монтана. Fig. 6. Fragment de plaque votive en marbre de Jupiter Optimus Maximus des fouilles de la forteresse de Montana* за скобите, които са закрепвали паметника към база или към друга скулптурна композиция. В този макар и силно повреден паметник е представен Юпитер с неговия атрибут — орела. Прибавя се още един паметник от Монтана, свързан с култа към този бог.

7. В крепостта на Монтана е намерен и фрагмент от мраморен релеф на орел (вис. 0,19 м, шир. 0,21 м, деб. до 0,11 м) (обр. 8). Запазена е долната част на тялото. Птицата е представена в същата поза, както по-горе, но е по-мощна, с яки пръсти и нокти. Крилете са разтворени. Перата на тялото и на крилете са очертани релефно. Изображението е изработено върху вътрешната страна на разцепена на половина по дължина мраморна колона. Вероятно и този скулптурен паметник е във връзка с култа към Юпитер. Но не трябва да се пропуска, че орелът е бил почитан от военните. Такъв случай е известен от Нове.[34]

8. При изкоп за постройка е намерена мраморна скулптура (обр. 9) на ул. Г. Генов до промкомбинат „Явор“ в Михайловград и предадена от Александър Марков Божинов. Максимална вис. с подставката 0,31 м, шир. 0,42 м, деб. 0,14 м. Вис. на подставката 0,10—0,11 м, в долната ѝ част почти квадратна дупка за щифт със страна 0,035 м. Вероятно паметникът е бил поставен върху ара.

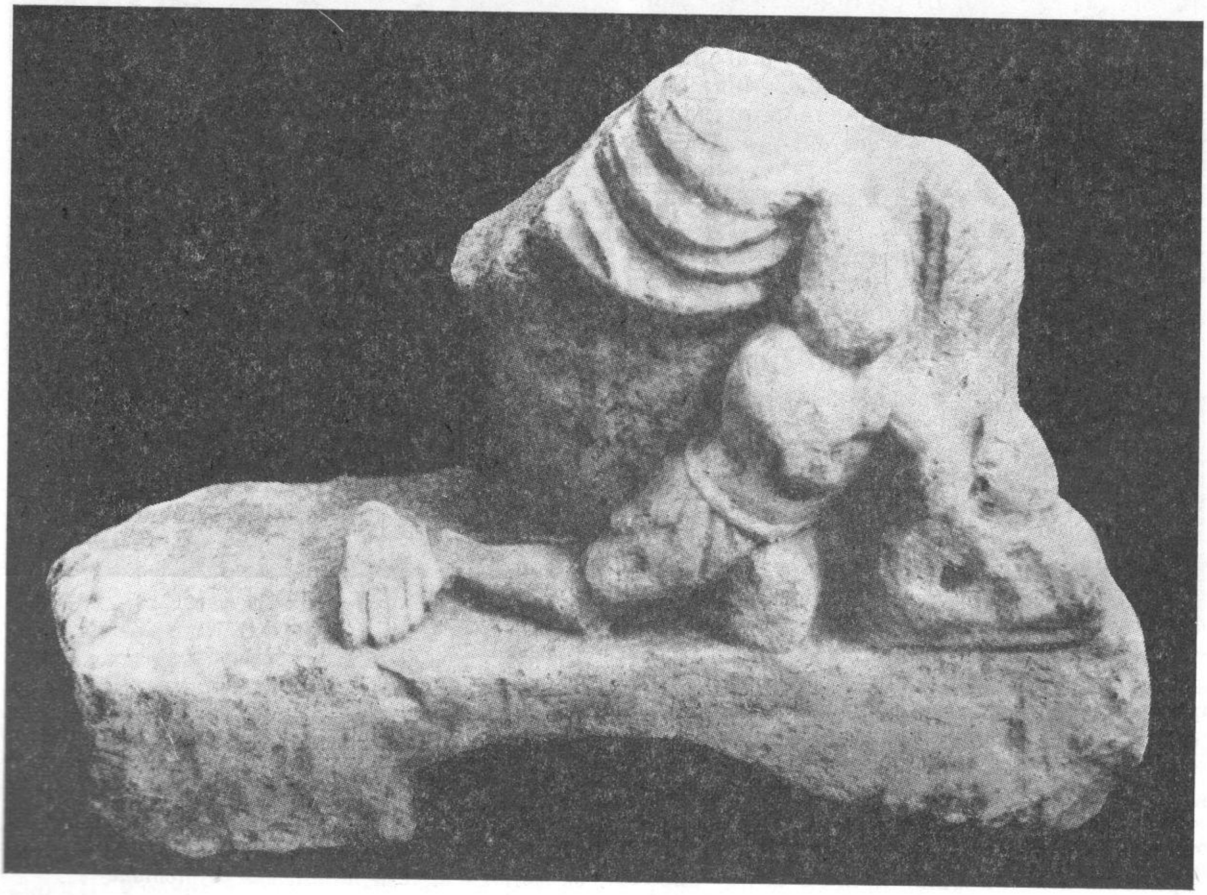

● *Обр. 9. Фрагмент от мраморна скулптура, намерен в Михайловград, изобразяващ мита за Марсий. Fig. 9. Fragment de sculpture en marbre, trouvé à Mihajlovgrad, représentant le mythe de Marsyas*

Представени са три човешки фигури, от които най-добре е запазена най-дребната — на мъж. Зад нея частично е запазен бюст на мъж. От третата фигура са запазени само част от стъпалата. Композицията представя пластично легендата за наказанието на Марсий,[35] който се осмелил да се състезава на флейта с Аполон. (От кръвта и сълзите на победения и наказан с одиране на кожата Марсий потекла река, която получила неговото име. Марсиас извира около границата на Фригия и Кария и като ляв приток на р. Меандър се влива в морето.)

Малката фигура е на мъж, обърнат надясно, приседнал на левия крак (който е отчупен над коляното), с десен опънат назад. На главата има островърха шапка, гръдният му кош е масивен. Гол е до кръста и е препасан с дебел колан, от който надолу виси туника от триъгълни парчета. Лявата ръка е отчупена под лакътя, дясната — над лакътя. И двете са насочени към предмет, който липсва, но е бил захванат с щифт

10

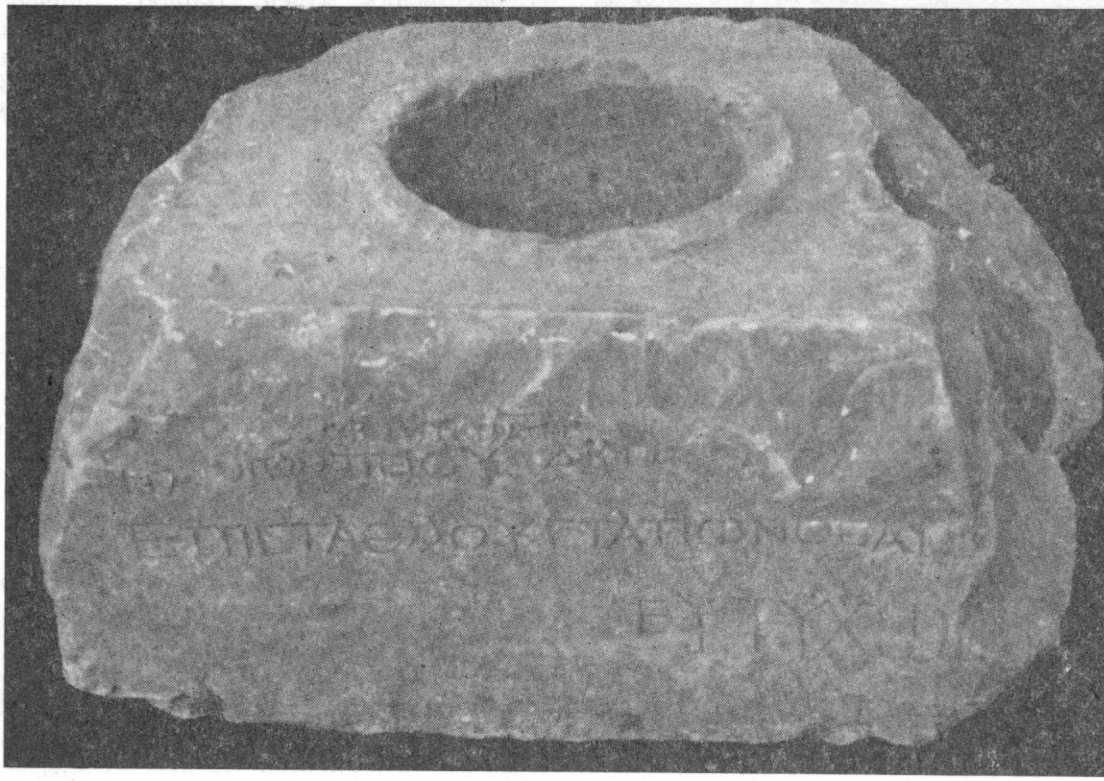

● *Обр. 10. Мраморна менза мензурариа, открита в хореум на вила № 3 при Монтана, с надпис на старогръцки език. Fig. 10. Mensa mensuraria en marbre, découverte dans le choréum de la villa No 3 près de Montana, avec inscription en langue hellénique*

за основния блок. Това е фигурата на роба, който точел ножа за кожата на Марсий. Зад нея е представена горната част от фигурата на Марсий. Главата и дясното рамо са отчупени. Одраната коже е на дипли под главата и върху гърдите му. От фигурата на Аполон, който е стоял прав, личат само предните части от стъпалата му с пръстите. Повредена е и подставката откъм лицевата страна.

В известните досега изображения на Марсий от българските земи — мраморното релефно изображение от светилището на Аполон при с. Крън, Старозагорски окръг,[36] и бронзовата статуетка от светилището при с. Даскалово, Пернишки окръг[37] — той е представен в цял ръст, завързан за дърво. В статуетката от с. Даскалово в краката на Марсий е и робът, който точел ножа.

Паметникът от Монтана е свързан със светилището на Аполон, както и този от с. Крън. Тук твърде разпространената легенда намира по-различно изобразяване от общоприетите — подчертана е силата на Аполон чрез извисяването му над Марсий и над много дребната фигура на роба, който точи ножа. Тялото на Марсий е показано не изправено и с вързани ръце, а потънало до кръста в реката от сълзи и кръв и сливащо се с нея. Дръзновението и гибелта на достигналия висини в изкуството Марсий са възнаградени — въпреки че не достига до бога, той се слива чрез съвършенството си с реката, символ на природата, на вечността.

9. В хореум на античната вила № 3, разкрита до Михайловград, бе намерен **мраморен блок** — по-голямата част на **mensa mensuraria**[38] (0,85/0,70/0,40 м) **с надпис на старогръцки език** (обр. 10). В камъка са издълбани две различно големи мерки с форма на обърнати конуси. Горе при отворите околната повърхнина е изпъкнала. Долу са пробити дупки за изтичане на измерваните храни. Горната част на малката мярка е отчупена. Голямата мярка (диам. 0,32 м, дълб. 0,30 м) е един modius (8,754 л),[39] малката (диам. 0,20 м, дълб. 0,30 м) е един semimodius. На отвесната стена на мраморния блок е издълбан надпис на старогръцки език в 5 реда, частично запазен:

. . . .
. . . СЭВ . . Т. СТРАТНГ
. . . ОПОМПЕΙΟΥ ΔΙΟΓΕ . . .
ΕΠΙϹΤΑΘΜΟΥϹΤΑΤΙΩΝOLAYP . . .
5 ΕΥΤΥΧΩϹ

. . . .
[πρεσβ.] Σεβ. [ἄν]τ[ι]στρατηγ(οῦ)
. . . Πομπείου Διογέ[νους] . . .
ἐπισταθμοῦ στατιων . . . Αὐρ . . .
εὐτυχῶς.

Вис. на буквите в р. 1—0,012 м, р. 2—0,02 м, р. 3—0,03 м, р. 4 — 0,04 м. Лигатура на А, Т, Е в р. 1. У нас такива паметници са намерени в с. Горско Косово, Великотърновски окръг (сега в Националния археологически музей, София) и в Несебър (в Историко-художествения музей, Варна).[40] Мензата мензурариа от Монтана е първата, намерена във вила, от българските земи. Имената в надписа вероятно са на собственика и на контролиралите търговията в района.

---

[1] H. Dessau. Prosopographia Imperii Romani. IV, IV. 1931, p. 127, No 123.

[2] A. Degrassi. I fasti consulari dell'Impero romano. Roma, 1952, p. 44.

[3] J. Fitz. Die Laufbahn der Stathalter in der römischen Provinz Moesia Inferior. Weimar, 1966, p. 16, 19, 47.

[4] I G Bulg, I, 1970, p. 121—123, N° 59, 60, 61.

[5] C I L, II, 6125; Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. II. С., 1954, № 19.

[6] Б. Геров. Северната граница на провинция Тракия. — ИАИ, XVII, 1950, с. 30.

[7] G. Alexandrov. Goldgewinnung im Gebiet von Montana in der Antike. — In: Actes du IIe congrès international de thracologie, Bucarest 1976. II. Bucarest, 1980, p. 389—397.

[8] Plin. Nat. hist., XXIII.

[9] A. Degrassi. Op. cit., p. 49.

[10] R E, XVII, 1961, p. 419.

[11] Я. Младенова. Два епиграфски паметника от Северозападна България. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 267.

[12] Г. Александров. Резултати от археологическите разкопки на крепостта на Монтана.— В: Монтана. I. С., 1986 (под печат); Ст. Станилов, Г. Александров. Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. — Археология, 1983, 3, с. 40—52.

[13] I G Bulg, II, 1958, p. 91, No 637.

[14] R E, III, 1899, p. 1465.

[15] Б. Геров. Нови данни за император Деций Траян. — ГНМП, II, 1950, с. 93—100.

[16] J. Fitz. Op. cit., p. 30, 31, 52, 62.

[17] R E, XV, 1931, p. 1251.

[18] Ibidem, p. 1252.

[19] C I L, III, 7449; Б. Геров. Романизмът, с. 356, № 5.

[20] J. Fitz. Op. cit., p. 47.

[21] Ibidem, p. 48.

[22] A. Degrassi. Op. cit., p. 46.

[23] Г. Александров. Антични надписи и други находки от Монтана (Долна Мизия). — Археология, 1980, 1, с. 38, обр. 5.

[24] C I L, III, 12370; A. Stein. Die Legaten von Mösien. 1940, p. 74, 76, 84; J. Fitz. Op. cit., p. 42, 49.

[25] W. Welkow. Nowe inskrypcje z Montany (Moesia Inferior). — Archeologia, 1955, 1, p. 94.

[26] C I L, III, 7450.

[27] Г. Александров. Латински надписи от Монтана (дн. Михайловград). — Векове, 1977, 5, с. 60, обр. 14.

[28] Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия. С., 1928, с. 16; Г. Александров. Цит. съч., с. 51—52, обр. 1.

[29] Ив. Велков. Принос към историята на религията на Мизия. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 188, обр. 257.

[30] C I L, III, 12385.

[31] Зл. Морфова. Светилище на Зевс и Хера при Гаганица. — ИАИ, XXII, 1957, с. 302.

[32] C I L, III, 7446.

[33] Ив. Велков. Светилище на Juppiter Optimus Maximus до с. Мокреш (Ломско). — ИАИ II, 1923—1924, с. 210—212 — да се чете с. Макреш, Видински окръг; Б. Геров. Романизмът, с. 370, № 231, 232.

[34] В. Найденова. Култове в Нове (Долна Мизия) I—III в. — В: България 1300. С., 1982, с. 110.

[35] Нейното определяне ни бе подсказано от ст. н. с. В. Герасимова, за което ѝ изказваме благодарност.

[36] Г. Табакова-Цанова. Светилището на Аполон Терадеено при с. Крън, Старозагорско. — В: Тракийски паметници. II. С., 1980, с. 187, обр. 512.

[37] В. Любенова. Светилището при Перник. — В: Тракийски паметници. II. С., 1980, с. 122, № 178, обр. 196.

[38] Г. Александров. Антична вила № 3 край Михайловград. — ИМСЗБ, IX, 1984, с. 23, обр. 18.

[39] И. Х. Дворецкий. Латинско-русский словарь. М., 1976, с. 643.

[40] I G Bulg, II, 1958, p. 121, No 695.

Monuments antiques de Montana

G. ALEKSANDROV

(Résumé)

Neuf monuments nouvellement découverts de Montana (actuellement Mihajlovgrad) en Mésie Inférieure sont publiés. Le premier est un bloc de marbre avec inscription en langue latine (fig. 1), dans laquelle est désigné le nom de Vitrasius Pollion, gouverneur provincial de la Mésie Inférieure en 157—158. Le deuxième est une plaque de marbre avec inscription dédicatoire en langue latine (fig. 2) du nom du gouverneur de la province de Mésie Inférieure G. Quintus Decius. A la base de ce monument on établit pour la première fois que le futur empereur Decius a été gouverneur également de la Germanie Inférieure en complétant son cursus honorum. Jusqu'à présent 6 gouverneurs de la province Mésie Inférieure sont mentionnés dans des inscriptions trouvées à Montana. L'auteur considère que les gouverneurs provinciaux manifestaient de l'intérêt pour la production intensive de l'or dans la région montagneuse de Montana, ainsi que pour le sanctuaire vénéré dans la ville. Une photo (fig. 3) de l'inscription déjà connue, consacrée par le gouverneur provincial de la Mésie Inférieure L. Julius Statilius Sévère y est publiée. Le troisième monument est un grand bloc de marbre avec inscription en latin (fig. 4) contenant le nom Cassianus. Le quatrième est un fragment de marbre d'ara avec inscription en latin (fig. 5), posé par Publius Oelius Antonius — le tribun connu de la IIIe cohorte mixte, ayant campé à Montana pendant le troisième quart du IIIe s. Le cinquième est un fragment de plaque votive de Jupiter Optimus Maximus (fig. 6). Le sixième est une partie d'une représentation sculpturale de marbre de Zeus et de l'aigle (fig. 7). Le septième est un fragment de relief de marbre d'aigle (fig. 8). Le huitième représente d'une manière plus différente des représentations plastiques connues jusqu'à présent chez nous du mythe de la punition de Marsyas (fig. 9): le corps de Marsyas n'est pas redressé et avec des mains liées, mais plongé jusqu'à la taille dans le torrent de larmes et de sang confondu avec lui. Le dernier monument y présenté est un bloc de marbre — partie de mensa mensuraria avec inscription en langue hellénique (fig. 10), découverte dans le choréum lors des fouilles de la villa No 3 près de Mihajlovgrad. C'est la première mensa mensuraria d'une villa antique dans nos terres.

Казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице

МИТКО МАДЖАРОВ

Една от станциите, разположени на римския път от Ескус до Филипопол, обозначена в Табула Певтингериана, е Суб радице.[1] В науката съществуват различни предположения за нейното местонахождение. К. Иречек идентифицира Суб радице с античните развалини при с. Текия (дн. с. Христо Даново), Пловдивски окръг.[2] Братя Шкорпил не се съгласяват с неговото мнение и приемат, че при с. Христо Даново се е намирала станцията Монте Хемно, а Суб радице те поставят в м. Хисарлъка край с. Анево (дн. квартал в Сопот), Пловдивски окръг.[3] В по-късно изследване на пътя от Ескус до Филипопол В. Аврамов, движейки се по следите на самия път, успява да се добере до нови данни както за неговото трасе, така и за местонахождението на пътните станции.[4] Той коригира становището на братя Шкорпил и потвърждава мнението на Иречек, че развалините край с. Христо Даново са идентични с останките от римската пътна станция Суб радице.[5] Изследвайки участъка от трасето на пътя между Филипопол и Суб радице, Д. Цончев потвърждава локализацията на Иречек и В. Аврамов.[6]

В подкрепа на становището, че Суб радице е тъждествена с развалините при с. Христо Даново, е и етимологията на името на станцията. То се състои от две части: sub (под) и radix (подножие на планина), т. е. пътна станция, разположена под полите на планина. Така мисли и В. Бешевлиев.[7]

Проследявайки трасето на пътя от Ескус до Филипопол и местонахождението на пътните станции, констатирахме, че високо стърчащите останки от антични постройки при с. Христо Даново в м. Сарая са единствените на този път, които се намират под полите на планина. Проведените от нас на това място археологически разкопки показват, че тук е съществувала голяма пътна станция, която впоследствие е прерасла в селище.

Археологическите останки, изворовите данни и етимологията ни дават основание да се присъединим към изказаното вече предположение, че при с. Христо Даново се е намирала пътната станция Суб радице.

За нея в Notitia dignitatum (Списък на служебните рангове) се съобщава: Cohors prima Aureliana, Sub Radice — Viamata[8]. От текста се подразбира, че една част от Първа Аврелианова кохорта е квартирувала в Суб радице, а другата в съседната на нея пътна станция Виамата, която се локализира при с. Михилци, Пловдивски окръг.[9] За нуждите на личния състав на кохортата в Суб радице е била изградена казармена постройка.

Археологическите разкопки, проведени от 1980 до 1984 г. в Суб радице, разкриха основите на няколко големи постройки. Сред тях главно място със своите високо запазени масивни останки заема сградата, разположена в кв. I от планквадратната мрежа (обр. 1). Тя има правоъгълна форма. Надлъжната ѝ ос с посока североизток—югозапад е с 42° отклонение от световните посоки (обр. 2). Дълга е 31 м и широка 27 м. За направата на основите на външните зидове в здравия терен са били изкопани дълбоки отвесни изкопи, в които са положени големи камъни, залети обилно с хоросан (opus caementicum). Горната част на основите в двете страни завършва с банкет (отстъп), широк 0,15 м. Субструкцията е дълбока 1,10 м и широка 1,80 м. Суперструкцията на цялата постройка е изпълнена в opus mixtum — редуват се каменни и тухлени пояси, споени с бял хоросанов разтвор. Дебелината на външните зидове е 1,50 м, а на вътрешните 0,90 и 1,20 м. Лицето им е оформено с по-едри ломени камъни с гладка повърхност, а вътрешността (ядрото) се състои от различни по големина камъни, залети с хоросанов разтвор. На места са запазени добре дупките от дървеното скеле, използвано при зиданието. Първият каменен пояс е висок 1,50 м от подовото

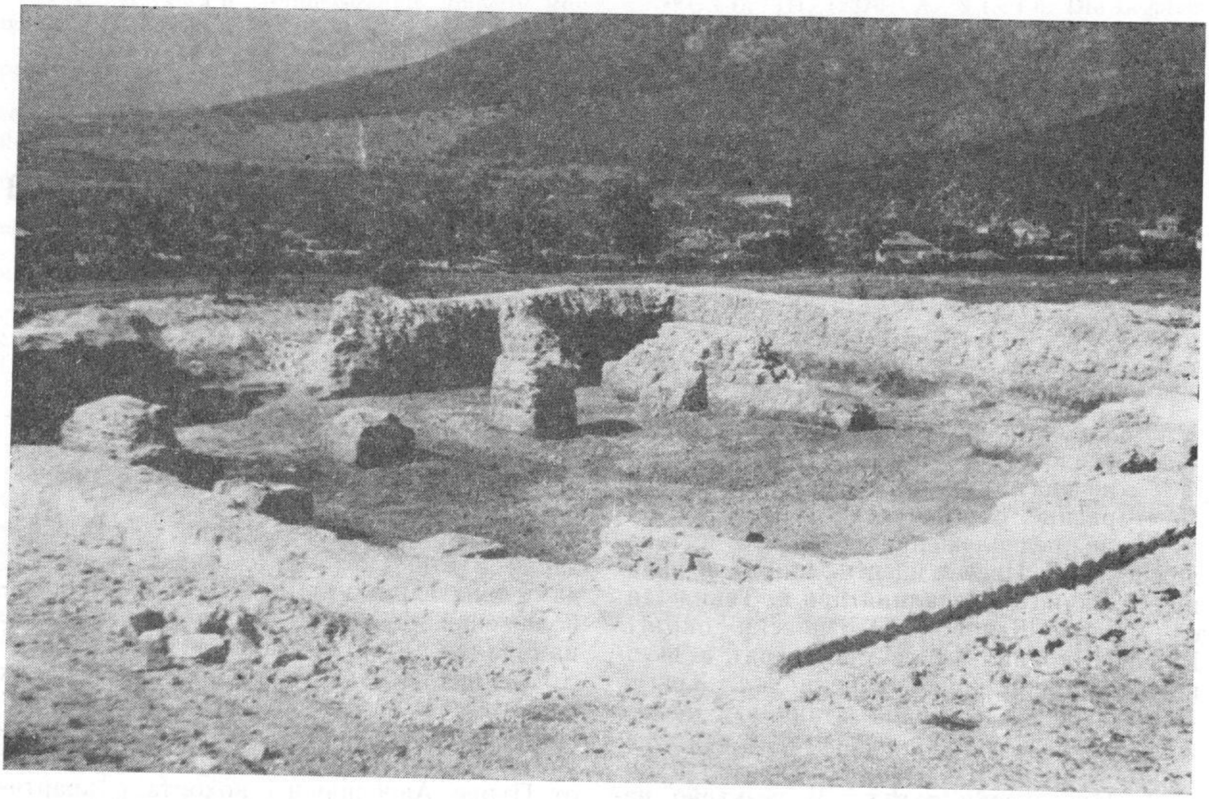

1

● *Обр. 1. Общ изглед на останките на казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице при с. Христо Даново, Пловдивски окръг. Fig. 1. Vue générale des ruines de la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice près du village de Hristo Danovo, département de Plovdiv*

Обр. 2. План на казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице при с. Христо Даново, Пловдивски окръг. Fig. 2. Plan de la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice près du village de Hristo Danovo, département de Plovdiv

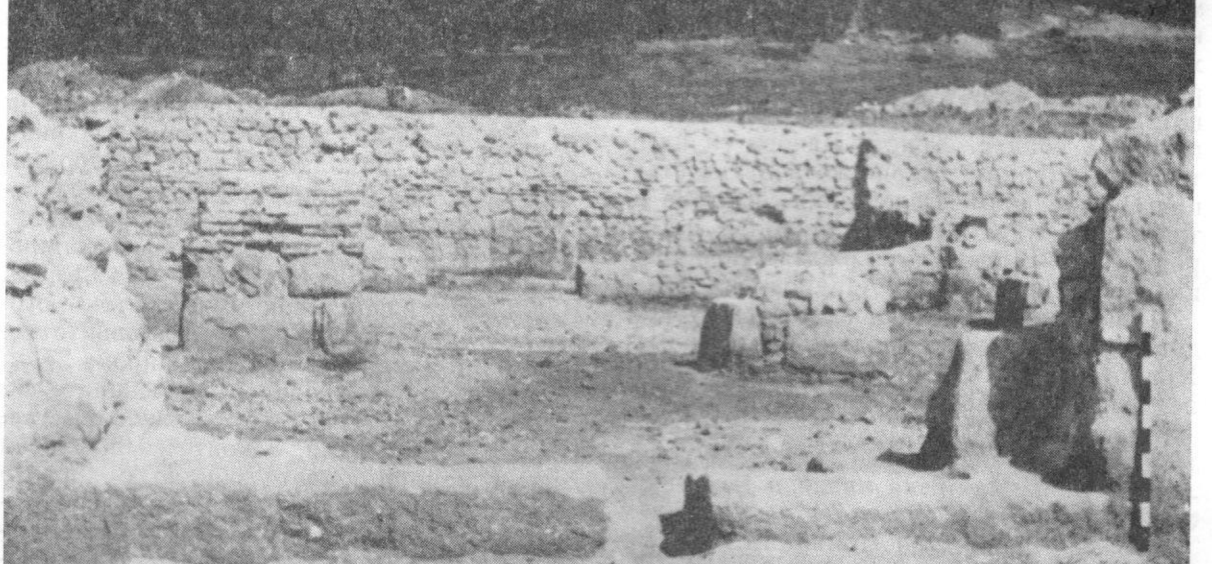

3

● *Обр. 3. Останките от входа на казармата на Първа Аврелианово кохорта в Суб радице. Fig. 3. Les ruines de l'entrée de la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice.*

● *Обр. 4. Прагът на входа с отточен канал на казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице. Fig. 4. Le seuil de l'entrée avec canal d'écoulement de la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice*

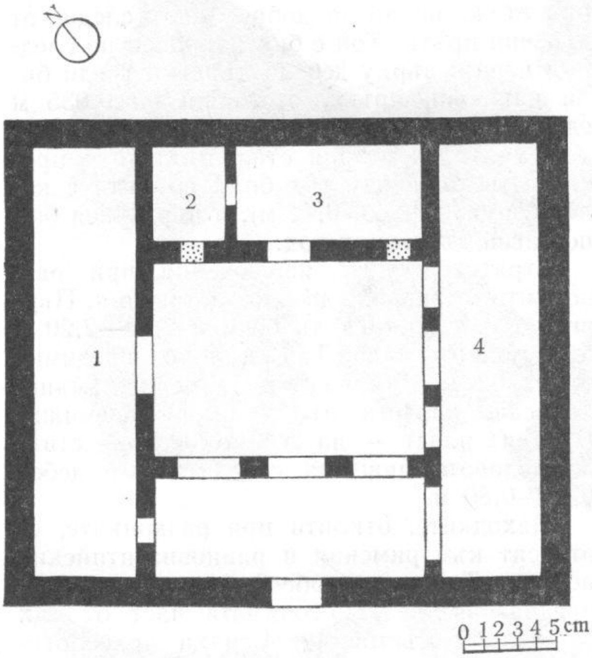

2

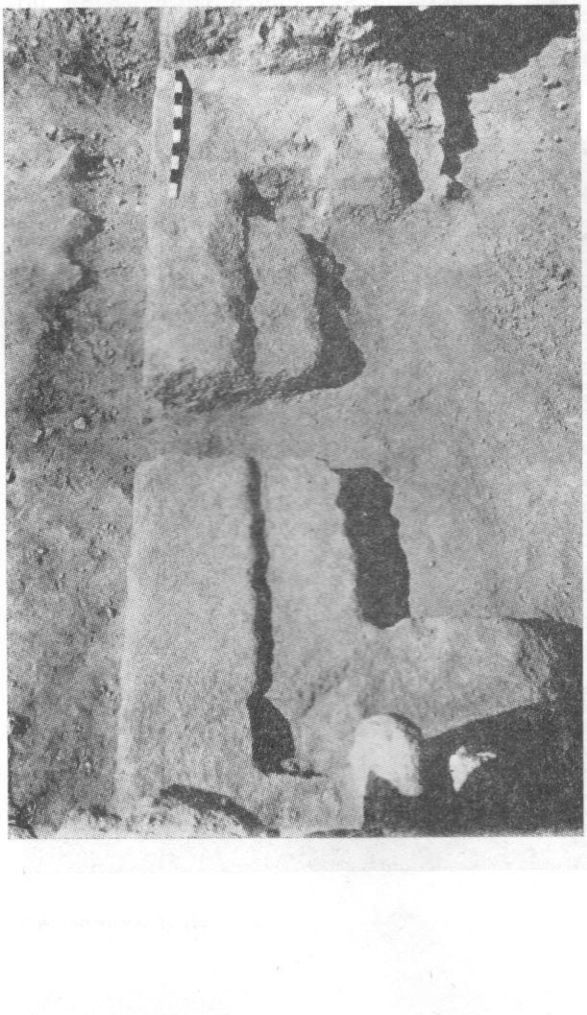

4

ниво. Над него следва четирипредов тухлен пояс с размери на тухлите 0,34/0,34/0,05 м. Хоризонталната фуга между тухлите е 0,035—0,045 м, а вертикалната — 0,03—0,04 м. Над тухления пояс следва втори каменен пояс, който на отделни места е запазен до 1,10 м.

Сградата заема площ от 837 кв. м, и има четири помещения, разположени около обширен вътрешен двор. Входът е на югозападната страна и е широк 2,90 м. Страни̇ците му са оформени от правоъгълни каменни блокове на хоросанов разтвор, някои използувани вторично от по-стари градежи (обр. 3). Прагът се състои от два масивни блока, между които се намира каналът за извеждане на атмосферните води, събирали се във вътрешния двор (обр. 4). Каналът е широк 0,35 м и е дълбок 0,20 м. В предната част на прага има оформен зъбец, висок 0,05 м, който е ограничавал затварянето на вратата. Пред зъбеца в краищата на прага се намират двете гнезда, в които са стоели отвесните дървени вратни оси. Те са двойно вдлъбнати и имат квадратна форма. Горната вдлъбнатина е със страна 0,20 м, а долната — с 0,12 м. Гнездата са дълбоки 0,11 м. Разрушенията на страни̇ците на входа не дадоха възможност да установим отвесните зъбци, които са предпазвали осите на вратата. От устройството на прага е видно, че вратата е била двукрила. Отвесните оси най-вероятно са стоели неподвижно в гнездата, а двете дървени крила са били прихванати за тях чрез железни панти. В горната част на вратата е преминавала напречна греда, чиито краища са били взидани в страни̇ците на входа. В двата края на гредата е имало дупки, в които са влизали горните накрайници на отвесните оси. По всяка вероятност от вътрешната страна на вратата е имало дебела дървена греда за залостване след затварянето. Гнездото, в което гредата е била прибирана при отворено положение на вратата, не бе открито поради разрушенията на страни̇ците и зидовете в предната част на входа.

От входа се е влизало в широка галерия (14,59/5,50 м), а от нея се е минавало към откриτия вътрешен двор. От югозападната и югоизточната страна дворът е ограничен от масивна колонада със стилобат, а от североизточната и северозападната — от вътрешните зидове на помещенията (обр. 5). Дворът е дълъг 14,50 м (югоизток—северозапад) и широк 10,80 м (североизток—югозапад). Подът му е постлан с добре обработени гладки камъни, наредени и трамбовани грижливо върху здравата пръст. Колонадата е била иззидана върху стилобат, чиято югоизточна страна е широка 0,90 м, а югозападната — 1,20 м. Колоните са правоъгълни с размери 1,20/0,90 м (югоизточните) и 1,55/1,20 м (югозападните). Наймасивна е южната ъглова колона — тя има Т-образно сечение. На вис. 1,00 м от стилобата колоните са градени с ломени камъни, споени с хоросан, а над нея са били иззидани с тухли (0,43/0,43/0,05 м) и облицовани с гладки каменни блокове. В конструкцията на колоните за спойка е използуван хоросан, примесен с парчета от едро счукана тухла.

В северозападната страна на сградата е разположено помещение 1 (23,50/5,50 м). Влизането в него е ставало през два входа — от галерията (шир. 1,20 м) и от двора (шир. 3,20 м). На североизточната страна се намират помещения 2 и 3 с размери съответно 5,40/3,80 и 5,40/10 м. Първоначално в помещение 2 се е влизало от двора през вход, широк 1,20 м, а помещение 3 е имало два входа от двора, широки 1,20 и 2,30 м. После двата по-тесни входа са били зазидани и влизането е ставало само през широкия вход на помещение 3. Помещения 2 и 3 са свързани чрез вход, широк 1,20 м. Югоизточната страна на постройката е заета от помещение 4, свързано с двора чрез югоизточната колонада. Размерите му са, както тези на помещение 1 (23,50/5,50 м). В него се е преминавало и през галерията от югозапад посредством вход, широк 4,20 м. По зидовете на нито едно от помещенията не намерихме запазена мазилка. Явно е, че сградата не е била измазана.

Голямата дебелина на зидовете и масивната колонада дават основание да мислим, че постройката е била на два етажа и покрита с керемиди (тегули и имбрици), парчета от каквито намерихме при разкопките. Сред развалините открихме и множество фрагменти глинена замазка от пода на втория етаж, по които добре личат следи от дървени пръти. Той е бил направен по следния начин: върху дебели дървени греди били наковани пръти, отстоящи на 0,035 м един от друг. За по-добра изолация на помещенията на втория етаж прътите и пространството между тях били покрити с калова замазка (деб. 0,12 м), а върху нея бил поставен дъсченият под.

Стратиграфските наблюдения при разкопките установиха две напластявания. Първият пласт достига дълбочина 2,00—2,20 м от сегашното ниво. Той се състои предимно от строителни отпадъци (ломени камъни, хоросан, парчета от тухли и керемиди). Вторият пласт — на 2,20—3,00 м — стига до подовото ниво на сградата и е дебел 0,60—0,80 м.

Находките, открити при разкопките, се отнасят към римския и ранновизантийския период. Те са многобройни и с различно предназначение. По-голямата част от тях са в лошо състояние. Всички археологически находки бяха открити в долния културен слой. По цялото протежение на сградата на височина до 0,70 м над подовото ниво се наблюдават следи от стихиен пожар. Голяма част от намерените медни и бронзови монети са слепени една за друга

● *Обр. 5. Вътрешният открит двор на казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице. Fig. 5. La cour intérieure ouverte de la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice*

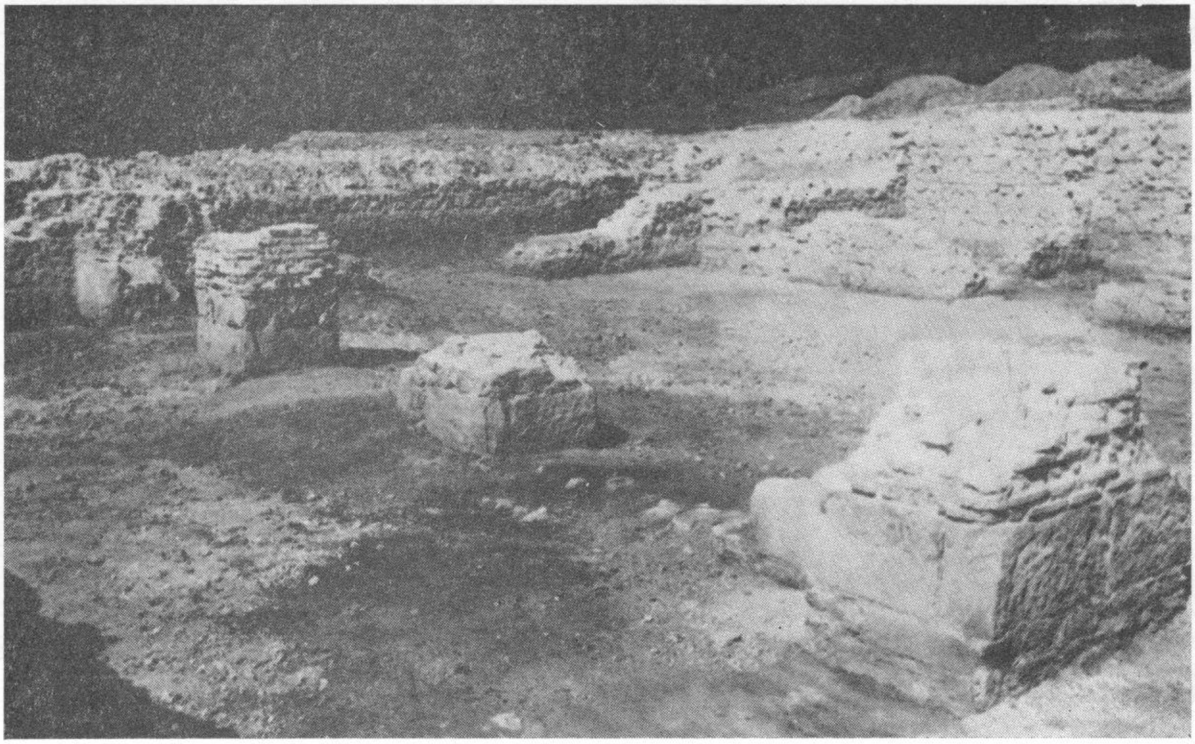

5

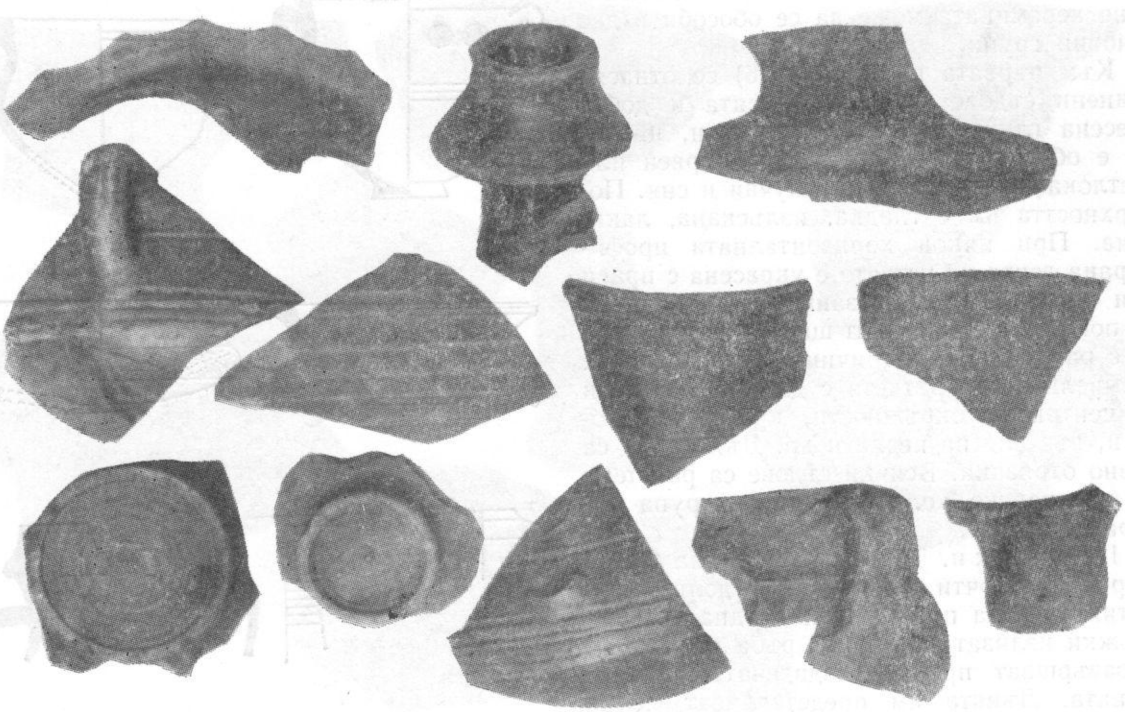

6

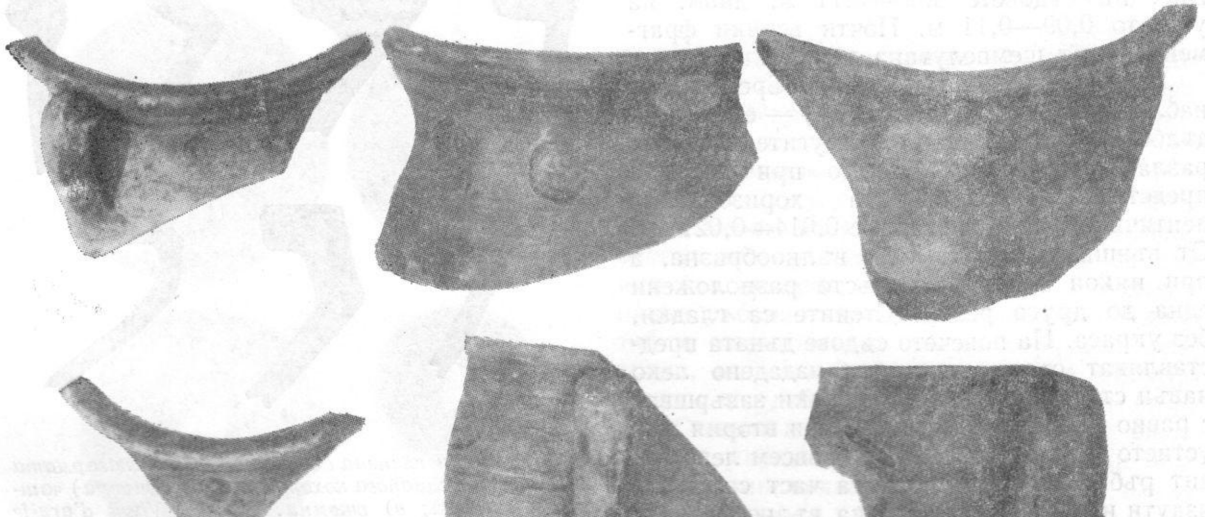

7

● *Обр. 6. Фрагменти от фина керамика, открити в казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице. Fig. 6. Fragments de céramiques fines, découverts dans la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice*

● *Обр. 7. Фрагменти от глинени съдове с щемпелувана украса, открити в казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице. Fig. 7. Fragments de vases d'argile à décoration cachetée, découverts dans la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice*

вследствие на развилата се висока температура. Почти всички керамични фрагменти са силно обгорели.

Сред развалините наред с материалите, използувани за градеж (ломени камъни, парчета от тухли, керемиди и хоросан), бяха открити множество цели и части от корозирали железни гвоздеи, железни части от врата (скоби, халки, панти), фрагменти от плоско прозрачно стъкло с дебелина 0,05—0,08 м. Гвоздеите имат четириръбесто тяло с различни по големина главички. Дълги са 0,04—0,12 м.

Най-многобройни сред археологическите находки са керамичните фрагменти. Според състава на глината и степента на изпичане керамиката може да се обособи в две основни групи.

Към първата група (обр. 6) се отнасят глинени съдове от фино пресята и добре омесена глина. Те са тънкостенни, цветът им е обикновено жълто-червен, червен или светлокафяв, а в отделни случаи и сив. Повърхността им е гладка, излъскана, лакирана. При някои хоризонталната профилирана лента на устието е украсена с прави или вълнообразни врязани линии. Стените на повечето съдове имат щемпелувана украса с различни геометрични мотиви (обр. 7). Шемпелите са кръгчета с двойни и тройни кенцентрични окръжности, кръгчета с розети, във вид на перца и др. Дъната им са равно отрязани. Всички съдове са работени на грънчарско колело. От тази група по-характерни са:

1. Чашки. Те имат биконична форма (обр. 8 *а*) с почти равна горна и долна част. Устията им са профилирани. Една или две дръжки излизат малко под ръба на устието и завършват при най-издадената част на стената. Дъната им представляват малки почти отвесни равно отрязани столчета. Вис. на съдовете 0,08—0,11 м, диам. на устието 0,09—0,11 м. Почти всички фрагменти имат щемпелувана украса.

2. Паници и купи. Сред тях се наблюдават два вида (обр. 8 *б*) — едните са дълбоки, конусовидни, а другите широки, разлати. Ръбът на устието при първите представлява профилирана хоризонтална лентичка, чиято ширина е 0,014—0,021 м. От външната страна тя е вълнообразна, а при някои съдове е с гъсто разположени една до друга резки. Стените са гладки, без украса. На повечето съдове дъната представляват съвсем ниско и издадено леко навън столче, а отделни купички завършват с равно дъно без подставка. При втория вид устието е почти отвесно със съвсем леко завит ръб. Стените в долната част са силно издути и от външната страна вълнообразни. Дъната са скосени и завършват с ниско столче. Размери на съдовете: вис. 0,046—0,058 м, диам. на устието 0,12—0,14 м.

3. Стомни. От такива са запазени само няколко устия (обр. 8 *в*). Шийките им са къси и тесни. Дръжката при едни излиза от лентичката на профилираното устие, а при други от шийката. Устията в горната си част са стеснени, като надолу постепенно се разширяват. В отделни случаи на разстояние 0,05 м под ръба на устието се издава хоризонтална лента, широка 0,01—0,015 м. Под нея устието се стеснява и се оформя шийката на стомната.

Към втората група керамика се отнасят съдовете, изработени от недобре пречистена глина с примес от пясъчни зрънца (обр. 9). Те преобладават над съдовете от

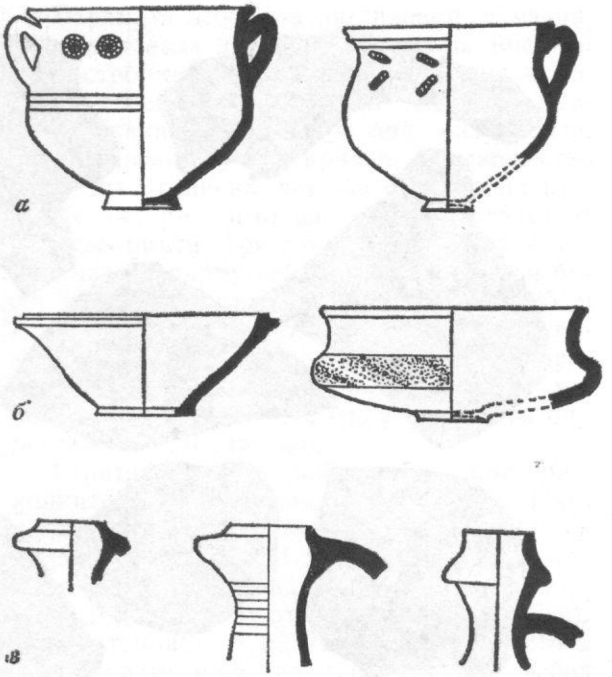

8

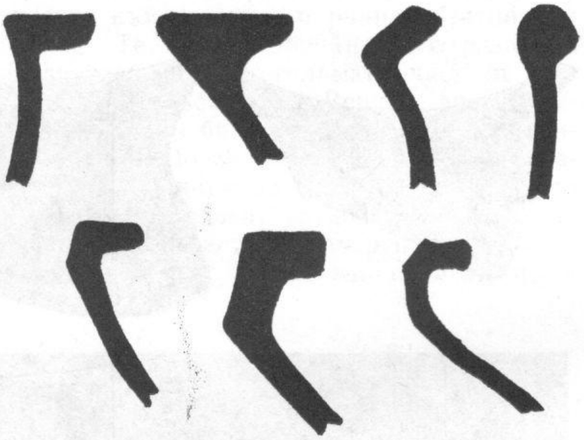

10

● *Обр. 8. Фини глинени съдове, открити в казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице: а) чашки; б) паници; в) стомни. Fig. 8. Vases d'argile fins, découverts dans la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice: a) verres; б) écuelles: в) cruches*

● *Обр. 9. Фрагменти от груба керамика, открити в казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице. Fig. 9. Fragments de céramique grossière, découverts dans la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice*

● *Обр. 10. Профили на устия на гърнета, открити в казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице. Fig. 10. Profils de goulots de pots, découverts dans la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice*

● *Обр. 11. Глинени и костени прешлени за вретено, открити в казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице. Fig. 11. Fusaïoles d'argile et d'os, découvertes dans la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice*

● *Обр. 12. Пръстени, открити в казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице: а) сребърен; б) бронзов. Fig. 12. Bagues, découvertes dans la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice: a) d'argent; б) de bronze*

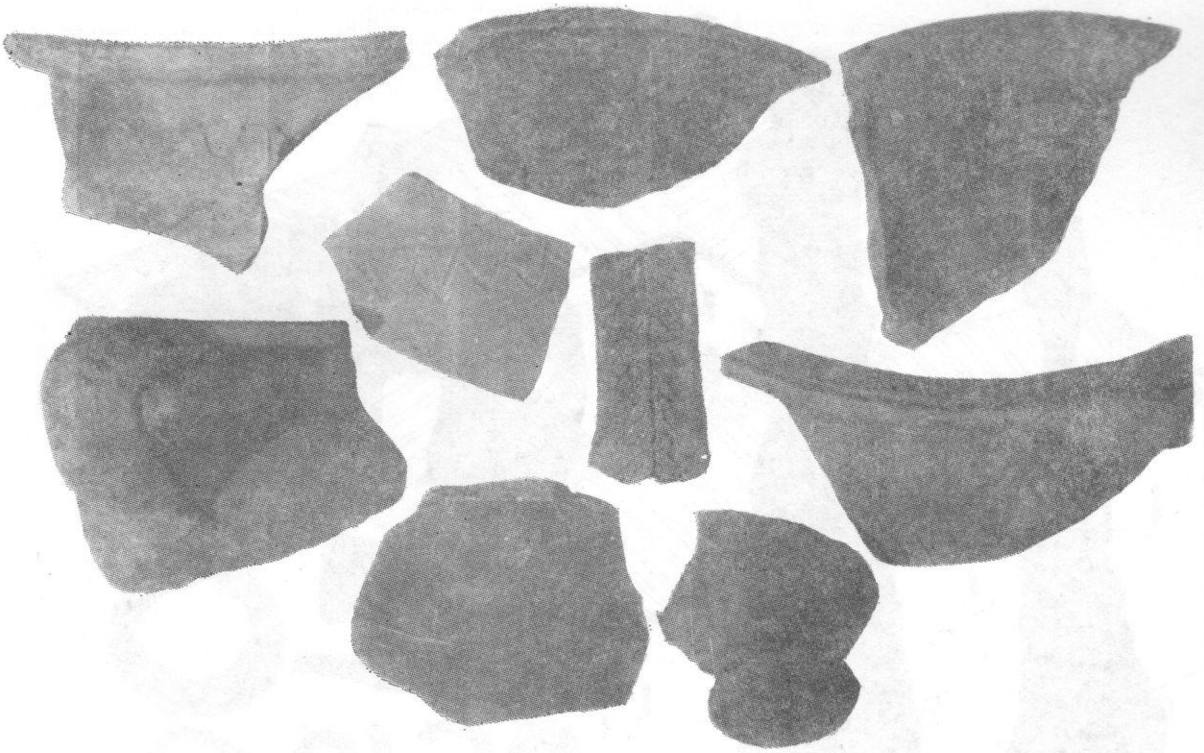

9

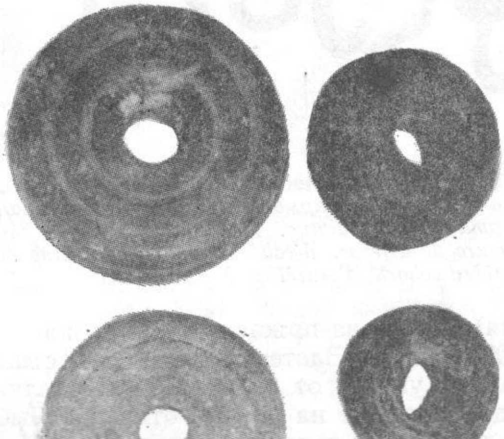

11

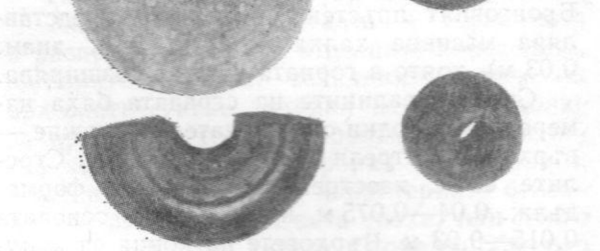

12 а б

групата на фината глина. От тези също нямаме цялостно запазен съд. Работени са на грънчарско колело. Цветът им е обикновено тъмносив или кафяв. Срещат се следните видове съдове:

1. Гърнета. Фрагментите от тази група керамика са най-масовият материал, открит при разкопките. Гърнетата са със или без дръжки, с профилиран и издаден навън ръб на устието. При повечето съдове той е хоризонтална равно отрязана лентичка, широка 0,16—0,34 м, а в отделни случаи е удебелен и издаден навън (обр. 10). Стените и дръжките на някои от съдовете са украсени с хоризонтални или зигзагообразни врязани линии. Дъната им са равно отрязани, без подставка.

2. Паници. От тях са запазени само няколко фрагмента. Ръбът на устието им е леко издаден навън и скосен към вътрешността на съда. Стените им са без украса, дъната равно отрязани без подставка. Вис. на съдовете 0,06—0,08 м.

3. Долиуми. Освен от по-дребни бяха открити и фрагменти от глинени съдове с по-голям обем и размери. Те са служили за съхраняване на големи количества зърнени храни и течности. Фрагментите бяха намерени в помещенията 2 и 3, където съдовете са били вкопани. За направата им е използувана глина с голям примес на пясък.

Тази група керамика е била широко разпространена както по нашите земи, така и в другите римски провинции. У нас тя се

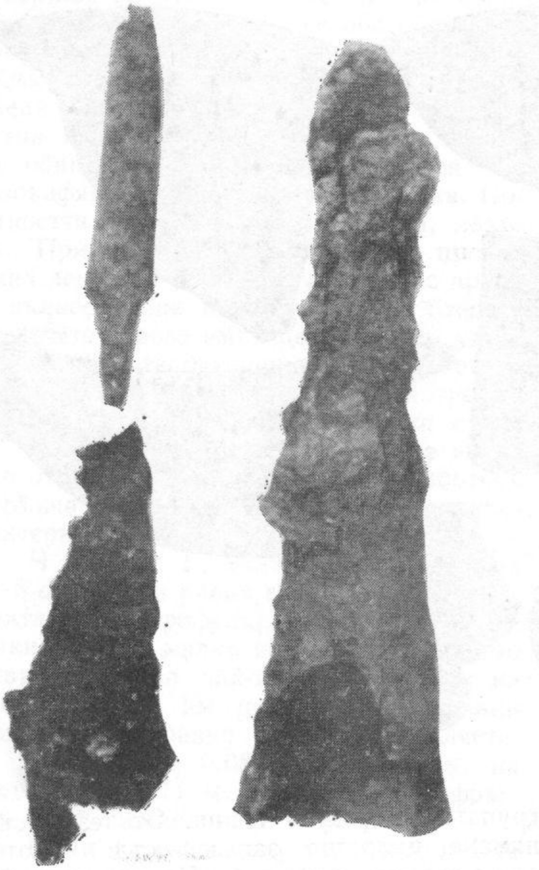

13

● *Обр. 13. Железни върхове на стрели и копия, открити в казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице. Fig. 13. Pointes en fer de flèches et de lances, découvertes dans la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice*

14

● *Обр. 14. Бронзови части от защитно военно облекло, открити в казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице. Fig. 14. Parties en bronze d'armure de défense, découvertes dans la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice*

среща във всички антични обекти: в с. Бутово,[10] с. Хотница,[11] Павликени,[12] Пауталия,[13] Нове[14] и др., и се датира във II—VI в. Обстоятелството, че тази керамика при изследвания от нас обект се открива в един затворен културен пласт, наситен с нумизматичен материал изцяло от IV в., ни дава основания да я поставим в сравнително тесен хронологически отрязък, чието начало се определя от монета на Константин Велики (306—337), а краят — от монета на Грациан (367—383).

Към предметите на бита се отнасят и няколко глинени и костени прешлени за вретено (обр. 11). Те са биконични или полусферични, пробити в средата. Равната страна на полусферата е украсена с врязани концентрични окръжности.

При разкопките бяха открити два пръстена — сребърен и бронзов (обр. 12). Сребърният (обр. 12 *а*) е затворена тънка обла халка с елипсовиден щит, в който е поставена гема. Тя се състои от два пласта. Повърхността на горния пласт е със синьозелен сребрист цвят. Халката от двете страни на щита е украсена с по две топчета (гранули). Диам. на пръстена 0,022 м, на щита 0,009/0,012 м. Златен пръстен със същата форма и украса от гранули върху халката от двете страни на щита е открит в Ямбол и е датиран от първата половина на IV в.[15] Бронзовият пръстен (обр. 12 *б*) представлява масивна халка (деб. 0,05 м, диам. 0,03 м), която в горната част се разширява.

Сред развалините на сградата бяха намерени и находки от нападателно оръжие — върхове на стрели и копия (обр. 13). Стрелите са с изострена триъгълна форма, дълж. 0,04—0,075 м и шир. при основата 0,015—0,03 м. Върховете на копия са конусовидни, кухи във вътрешността, с дълж. 0,14—0,25 м.

Отделна група находки са предметите от защитно военно облекло (доспехи) (обр. 14) — метални спирали, халки, медни и бронзови пластини от ризници.

В постройката открихме 91 медни и бронзови монети, които се разпределят, както следва:

Константин I (306—337) — 1,
Делмаций (337—338) — 1,
Констанций II (337—361) — 3,

15

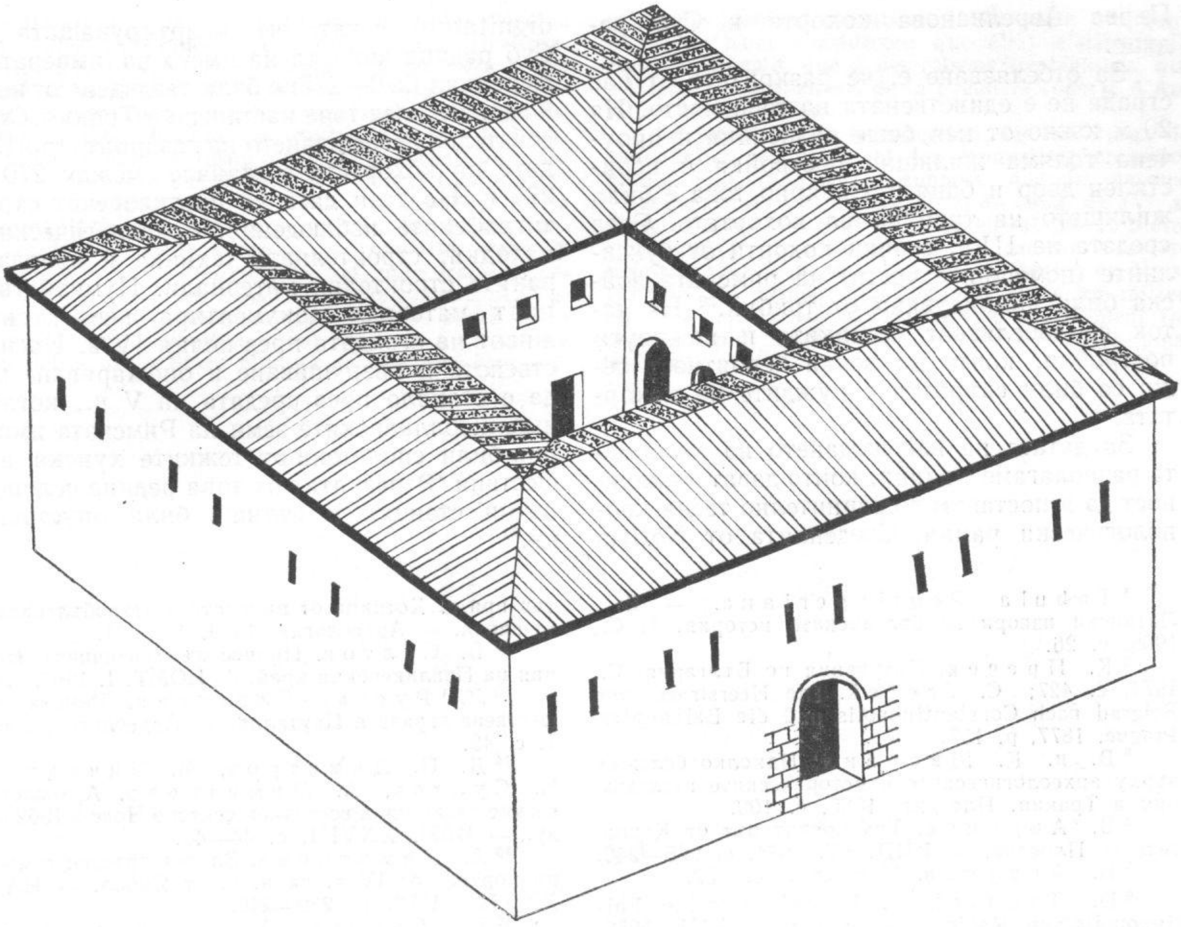

● *Обр. 15. Графична реконструкция на казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице при с. Христо Даново, Пловдивски окръг. Fig. 15. Reconstruction graphique de la caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice près du village de Hristo Danovo, département de Plovdiv*

Юлиан (361—363) — 6,
Валент (364—378) — 7,
Грациан (367—383) — 1 и
силно изтрити и повредени — 72 бр.

Характерът на сградата — големината и разпределението на отделните помещения, широките входове, солидният градеж и археологическите находки дават основание да приемем с голяма вероятност, че се касае за казармена постройка. От плана ѝ е видно, че са налице характерните белези на казармите от римската епоха, при които помещенията са наредени около обширен вътрешен двор.[16] Особено типични в това отношение са казармите във военните лагери.[17] В подкрепа на предположението, че сградата е била предназначена за казарма, са и историческите сведения, които съобщават, че в Суб радице е лагерувала част от Първа Аврелианова кохорта.[18] По всяка вероятност това е една от сградите, в които е била настанена споменатата войскова част.

При описанието на постройката вече отбелязахме, че тя е била на два етажа. На първия етаж около открития двор са били разположени спалните помещения — 1, 2, 3. Зазиждането на два от входовете (на помещения 2 и 3) се е наложило вероятно от обстоятелството, че по-късно те са били превърнати в складове. При разкопките тук бяха открити фрагментите от масивните глинени долиуми. Помещение 4 може би е изпълнявало ролята на столова. В него бяха намерени много кости от различни животни. Помещенията на втория етаж най-вероятно са били предназначени също за спални. От външната страна са имали тесни прозорци—процепи, които са служили за осветляване и при нужда за стрелба (обр. 15).

Съществена особеност е и изборът на място за изграждането на казармата. Тя е построена на южния изход на старопланинския проход, където е трябвало да бъдат отразявани първите удари на настъпващия противник от север към Тракия. Чрез внезапни и изненадващи удари от засада, войниците, разположени от двете страни в подножието на прохода, са могли да обезкървяват до голяма степен живата сила на противника още при навлизането му в равнината. Считаме, че това е и главната причина, породена от стратегически съображения, което е наложило настаняването на

Първа Аврелианова кохорта в Суб радице.

За отбелязване е, че разкритата от нас сграда не е единствената на това място. На 20 м южно от нея беше разкопана и проучена голяма жилищна постройка с перистилен двор и баня.[19] Навярно това е било жилището на трибуна на кохортата. След средата на III в. всички кохорти от ауксилиите (помощните части) на римската войска били командувани от трибун.[20] На изток се забелязват останките и на други постройки, които по всяка вероятност също са били свързани с нуждите на кохортата.

За датата на изграждането на казармата разполагаме с данни, които дават възможност да я поставим в сравнително тесни хронологически рамки. Сведенията от Notitia dignitatum сочат, че квартируващата в Суб радице кохорта на името на император Аврелиан (270—275) е била създадена от него и веднага след това настанена в Тракия. Следователно изграждането на казармата за нуждите на кохортата е станало между 270 и 275 г. На тази дата не противоречат стратиграфските наблюдения, археологическите находки, строителната техника и използуваните строителни материали. Нумизматичният материал документира непрекъснат живот на сградата през целия IV в. Насилственото ѝ разрушаване и опожаряване ще да е станало през средата на V в., когато източнобалканските земи на Римската империя били сполетени от тежките хунски нашествия. В резултат на това редица селища, пътни станции и пътища били опустошени.[21]

---

[1] Tabula Peutingeriana. — В: Латински извори за българската история. I. С., 1958, с. 26.

[2] К. Иречек. Пътувания по България. С., 1974, с. 427; C. Jreček. Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopolis und die Balkanpäss. Prague, 1877, p. 157.

[3] В. и. К. Шкорпил. Няколко бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 100.

[4] В. Аврамов. Траяновият път от Карпатите за Пловдив. — ИИД, IV, 1914, с. 226—240.

[5] В. Аврамов. Цит. съч., с. 232.

[6] D. Tsontchev. La voie romaine Philippopolis-Sub Radice. — Latomus, XVIII, 1959, p. 170.

[7] В. Бешевлиев. Латинските местни имена в Мизия и Тракия. — ИАИ, XIX, 1955, с. 290.

[8] Notitia Dignitatum. — В: Латински извори за българската история. I. С., 1958, с. 245.

[9] М. Маджаров. Римската станция Виамата на пътя Филипопол—Ескус. — Археология, 1985, 2, с. 36—45.

[10] Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. — Археология, 1962, 4, с. 30.

[11] Б. Султов. Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. — Археология, 1969, 4, с. 21.

[12] Б. Султов. Принос към античната история на Павликенския край. — ИОМТ, I, 1962, с. 8.

[13] Л. Русева-Слокоска. Римска обществена сграда в Пауталия. — Археология, 1964. 1, с. 42.

[14] Д. П. Димитров, М. Чичикова, Б. Султов, А. Димитрова. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году. — ИАИ, XXVIII, с. 44—45.

[15] А. Димитрова. Златен пръстен с мъжки портрет от IV в. на н. е. от Ямбол. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 239—240.

[16] R. Cagnat, V. Chapot. Manuel d'archéologie romaine. Paris, 1917 , p. 261.

[17] R. Cagnat. Les deux camps de la légion IIIeme Auguste à Lambèse. Paris, 1908, p. 51.

[18] Notitia Dignitatum, c. 245.

[19] М. Маджаров. Разкопки и проучвания в Суб радице (предварително съобщение). — Научна сесия на младите научни работници. I. Пловдив, 1983, с. 53—59.

[20] Р. Иванов. Висши чинове и центуриони в римската войска на Горна и Долна Мизия. I—III в. — ВИСб, II, 1983, с. 167.

[21] В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с. 41 и цит. лит

La caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice

M. MADŽAROV

(Résumé)

Une des postes situées sur la voie Philippopolis—Oescus est Sub radice, qui se trouve près du village de Hristo Danovo, département de Plovdiv. Dans Notitia dignitatum est mentionné qu'une partie de la Première cohorte d'Aurélien a campé à Sub radice tandis que l'autre à Viamata, poste romaine voisine près du village de Mihilic, département de Plovdiv. Pour les besoins du service du personnel de la cohorte, à Sub radice a été édifié un bâtiment de caserne.

Les fouilles archéologiques effectuées au cours des dernières années dans le village de Hristo Danovo, ont mis au jour les fondements de quelques grands édifices. Parmi eux, une place principale, par ses murailles bien conservées et massives, occupe le bâtiment, situé dans le quartier Ier du réseau en carré. Son plan est rectangulaire, occupe une superficie de 837 m^2 et est orienté vers le nord-est — sud-ouest avec une déviation de 42° des directions mondiales. Ses murs sont conservés d'une hauteur de 1,10—2,85 m et sont édifiés en opus mixtum avec une ceinture de briques en quatre rangs. L'édifice se compose de quatre grandes pièces, disposées autour d'une vaste cour intérieure ouverte. Du côté sud-ouest et sud-est la cour est entourée d'une colonnade massive avec stylobate, tandis que du côté nord-est et sud-ouest des murs des locaux. Selon toute probabilité l'édifice

aurait été à deux étages, couvert de tuiles (tegulae et tuiles imbriquées). Les observations stratigraphiques ont établi deux couches: la première à une profondeur de 2—2,20 m du niveau actuel, la seconde, s'élevant jusqu'au niveau du plancher, d'une épaisseur de 0,60—0,80 m. Sur toute l'étendue de l'édifice à une hauteur jusqu'à 0,70 m au-dessus du plancher on observe des traces d'un violent incendie.

Le caractère de l'édifice — la grandeur et la répartititon des différentes pièces, les larges entrées, la maçonnerie solide et les trouvailles archéologiques autorisent à admettre selon toute vraisemblance qu'il s'agit d'une construction de caserne. A l'appui de cette hypothèse est également le choix de la place de son édification. Il est construit à l'issue sud du défilé de la Stara planina où devaient être réprimés les premiers assauts de l'adversaire avançant du nord. Nous considérons que c'est d'ailleurs la cause principale, due à des raisons stratégiques, qui a imposé le campement de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice.

La technique de construction, les matériaux de construction employés et les trouvailles archéologiques nous autorisent à supposer que la caserne a été construite à la fin du IIIe et au debut du IVe, s. Cette datation est confirmée également par le matériel numismatique découvert. La caserne a existé pendant tout le IVe s. et la première moitié du Ve s. Pendant les grandes invasions des Huns au milieu du Ve s. elle a été détruite et impitoyablement incendiée après quoi elle a cessé d'exister pour toujours.

Симпозиум по проблемите на римския лимес във Видин

Изучаването на римския лимес е един от големите проблеми на археологията в много европейски страни. Още след Освобождението на България един от първите обекти, към които се насочиха интересите на българските археолози, бяха обектите по Дунавското крайбрежие — Ескус, Дуросторум, Рациария, Нове. В осъществяването на тези проучвания през последните десетилетия голяма роля играе Окръжният исторически музей във Видин, на чиято територия са разположени три големи обекта — Рациария (дн. с. Арчар), Кастра Мартис (дн. гр. Кула) и Бонония, чиито развалини са все още неразкрити под днешния Видин.

През 1985 г. организираното музейно дело в града навърши 75 години. Тази годишнина съвпадна и с десетгодишнината от започването на редовни археологически разкопки в Рациария. В разкриването на този забележителен обект по лимес активно участвува екип от италиански археолози от университета в Болония под ръководството на проф. Дж. Сузини. Италианските учени допринесоха много за пропагандиране чрез публикации на археологическите богатства на българските земи и конкретно на римския град Рациария.

Това бе поводът през август 1985 г. да се организира и проведе във Видин симпозиум по проблемите на долнодунавския лимес. В този симпозиум участвуваха преди всичко български специалисти, които разработват и изследват дунавското ни крайбрежие, както и представителите на чуждестранните академии и университети, които съвместно с българските археолози проучват лимеса. Освен от Болоня, Италия, в симпозиума взеха участие учени от Германската академия на науките (ГДР), от университетите във Варшава и Познан. Участвуваха и югославски археолози от Сръбската академия на науките.

Симпозиумът бе открит на 19 август от ст. н. с. Р. Катинчаров, председател на Организационния комитет и генерален директор на ДО „Културно-историческо наследство“ при Комитета за култура. Той подчерта голямата роля на Видинския музей в организирането на археологическото проучване на окръга. Приветствие бе поднесено и от името на ОК на БКП и ОНС, Видин.

Проф. Дж. Сузини в своето приветствие изтъкна доброто научно сътрудничество между българксите и италианските археолози в разкриването на основите на европейската култура. Той запозна участниците с архив за долнодунавските области, който се съхранява в Университета в Болоня. Това са рисунки и чертежи, правени от Луиджи Марсили през XVIII в. Той е посетил различни обекти по Дунав, между които и такива по българского крайбрежие. Съхранени са уникални изображения на обекти, които днес не съществуват. Една колекция от двадесетина такива картини бе представена като изложба на самия симпозиум и подарена за архива на Археологическия институт и музей.

Първата част от симпозиума бе посветена на проучванията на Рациария. Проф. В. Велков разгледа проблема за възникването на римския град Рациария като продължение на живота на по-старо мизийско селище и издигна своя хипотеза за името Рациария, че е латински превод на по-старо местно название. Д-р Д. Джорджети (Болоня) направи преглед на постиженията на италианския екип в проучването на Рациария. Н. с. В. Найденова (София) разгледа някои проблеми от религиозния живот на Рациария, като се спря специално на култа към Херакъл. Ст. н. с. Г. Кузманов (София) представи типология и класификация на ранновизантийската керамика от Рациария. Резултатите от проучванията на западната крепостна стена и сегашното състояние на разкопките бяха представени в колективен доклад на ст. н. с. Я. Младенова (пръв ръководител на разкопките в Рациария от 1976 г.), Й. Атанасова, А. Николаева, Л. Пашански, изнесен от А. Николаева от музея във Видин. Р. Иванов (София) говори за римската войска, разположена в Рациария и в неговата територия.

Югославските археолози изнесоха резултатите от проучванията на лимеса на територията на СФРЮ. Д-р М. Васич (Белград) говори за разкопките в лагера Нове (дн. Чесава), д-р В. Кондич и Е. Ранков — за крепостта Диана, един от най-важните пунктове в тази част на римския лимес.

Проф. Т. Иванов (София) запозна участниците с резултатите от проучването на един от най-големите и най-добре запазени обекти по българското дунавско крайбрежие — колония Улпия Ескус. Този обект се разкопава вече почти половин век. Тук са разкрити най-монументалните засега римски сгради по крайбрежието. Върху един аспект от икономиката на Ескус — производството на стъкло, говори Г. Кабакчиева (София) въз основа на новооткрити пещи за стъкло.

Някои доклади бяха посветени на разкопките в другия много значим обект по лимеса — Нове, днес източно от Свищов, лагер в продължение на шест века на I италийски легион. Обобщение на резултатите от разкопките през последния четвърт век направи ст. н. с. М. Чичикова (София). Ст. н. с. А. Димитрова-Милчева (София) изнесе данни за част от най-богатата колекция на геми, открита у нас — от Свищов. Д-р А. Биернацки (Познан) представи резултатите от разкопките на термите на I италийски легион. Д-р Т. Сарновски (Варшава) изнесе някои свои виждания за възникването на дунавската флотилия през I в. на н. е.

Резултатите от съвместните българо-немски разкопки на кастела Ятрус (дн. с. Кривина, Русенски окръг) бяха частично представени в докладите на: д-р Б. Бьотгер (Берлин) — за снабдяването на кастелите по долнодунавския лимес с хранителни продукти, д-р Г. фон Бюлов (Берлин) — за промени в структурата на селището Ятрус от IV—V в. въз основа на данните от един архитектурен паметник. Д-р К. Вахтел (Берлин) докладва за открития от него неизвестен досега управител на провинция Долна Мизия от времето на император Комод по данни от надпис от Русе.

В отделни доклади бяха изнесени нови открития и обобщения върху досегашните проучвания от всички останали големи обекти по лимеса на българското дунавско крайбрежие, з. д. к. Й. Атанасова (Видин) — за кастела Кастра Мартис, Г. Александров (Михайловград) — за Монтана и нейната територия, В. Божилова (София) — за новооткрити епиграфски паметници от Монтана, В. Стоичков (Лом) — за местоположението, проучванията и античните извори за Алмус (дн. Лом), проф. Т. Иванов (София) — за проучванията на Никополис ад Иструм, Д. Станчев (Русе) — за проучванията в Сексагинта Приста, П. Доневски (Свищов) — за откритията и установен от него лагер на XI Клавдиев легион в Дуросторум (дн. Силистра). Проф. В. Велков (София) докладва за новооткрит надпис на гръцки език от Русе, който дава основание да се издигне хипотезата, че територията на Никополис ад Иструм е достигала до р. Дунав, откъдето е дошло и наименованието на града „ад Иструм“.

Участниците в симпозиума се запознаха с разкопките в Рациария, Кастра Мартис, археологическите паметници в музея във Видин (древната Бонония), посетиха пещерата Магура.

Симпозиумът бе закрит с обобщение за приносите в докладите и научните съобщения в общата проблематика на римския лимес от проф. В. Велков, научен ръководител на симпозиума.

В. ВЕЛКОВ

Научна сесия в Сопот по проблемите на средновековния замък

На 4 и 5 юни 1985 г. в Сопот под патронажа на акад. Д. Ангелов, директор на Археологическия институт и музей при БАН, и з. д. т. инж. И. Гунчев, генерален директор на ДСО „Металхим“, се проведе първата по рода си национална научна сесия на тема „Средновековният замък в българските земи XII—XIV век.“ Тази среща е едно от поредицата мероприятия в чест на 800-годишнината от въстанието на Асен и Петър и възстановяването на българската държава. Тя бе организирана от АИМ при БАН, Окръжна дирекция „Културно-историческо наследство“, Пловдив и ДСО „Металхим“ — Вазовски машиностроителни заводи.

Изборът на Сопот за домакин на сесията се обуславя от извършващите се археологически разкопки на голямата българска крепост Аневско кале. Интересните и значими резултати от тях, впечатляващият архитектурен силует на крепостните стени, както и проучванията на някои други средновековни градове и крепости в българските земи, които показват прилика със замъка в Европа, дадоха възможност на Секцията по средновековна археология на АИМ да постави на обсъждане този важен проблем.

На сесията присъстваха над 50 учени и специалисти от страната, като най-много представители имаше от АИМ и филиалите му в Шумен и Велико Търново, от СУ „Климент Охридски“, ВТУ „Кирил и Методий“, от окръжни и градски исторически музеи в Пловдив, Пазарджик, Шумен, Хасково, Благоевград, Стара Загора, Видин и др., а също и от ИТИГА при БАН и НИПК в София. Трябва да отбележим, че повечето доклади и научни съобщения съдържаха определени приносни моменти.

Заседанията се проведоха в Младежкия дом „Иван Загубански“, чиято заседателна зала, снабдена със съвременна аудиовизуална апаратура, предостави много добри условия за творческа работа. Сесията бе открита от ст. н. с. Д. Овчаров, завеждащ Секция по средновековна археология на АИМ. От името на акад. Д. Ангелов той приветствува участниците и гостите. От името на ОК на БКП и ИК на ОНС в Пловдив топло приветствие към участниците поднесе з. д. о. М. Делина, зам.-председател на ОНС. Инж. Хр. Минков, главен директор на МК „ВМЗ“, приветствува участниците и гостите от името на домакините. В работата на сесията взе участие проф. арх. П. Бербенлиев, зам.-председател на Комитета за култура.

Предобедното заседание бе ръководено от ст. н. с. Д. Овчаров и ст. н. с. Г. Джингов. В своето встъпително слово ст. н. с. Д. Овчаров аргументирано обоснова предпоставките за възникването и развитието на средновековния замък в българските земи, подчерта неговата роля и функции, както и редицата нерешени въпроси около археологическото проучване и интерпретиране, архитектурния му облик, връзките му със западноевропейския замък и пр.

Основен доклад за замъка-крепост Аневско кале изнесе н. с. Ив. Джамбов. Интересните и важни резултати от разкопките дават основание на автора да изкаже своето становище за мястото на изчезналия, но известен от изворите средновековен град-крепост Копсис — център на Подбалканската феодална област. За целта са привлечени както доказателства от исторически характер, така и предимно археологически данни, които на настоящия етап единствено биха могли да внесат повече яснота по този въпрос. Арх. В. Дочева в своя доклад „Архитектурният образ на замъка Аневско кале край Сопот“ представи интересна теоретична графична реконструкция, използвайки аналогии и от други паметници у нас и в Европа. С това тя попълни някои празноти относно стиловите белези и характерни черти (от архитектурна гледна точка) на българския феодален замък от периода XII—XIV в. Ст. н. с. Й. Чангова разгледа „Ловешката крепост в светлината на историческите извори и новите археологически проучвания.“ Пообстойно тя се спря на феодалния комплекс — замъка, заемащ най-високата и най-живописна част на хълма. Очертани бяха някои отлики на феодалното жилище в Ловеч от останалите замъци в средновековна България. Н. с. Й. Алексиев поднесе интересна информация за „Царския дворец-замък във Велико Търново“. Особено внимание заслужава идеята за предварителната планировка на ансамбъла, както и мястото му в общото градоустройство на столицата.

Предобедното заседание приключи с прожекция на филма „Аневско кале“, посветен на разкопките край Сопот. Състоя се и творческа среща-разговор за бъдещата консервация и експониране на паметника като цяло. В срещата взе участие проф. арх. П. Бербенлиев.

Следобед под председателството на ст. н. с. Г. Джингов бяха изнесени 11 научни съобщения. Д. Аладжов се спря на средновековната крепост „Минерални бани“ край Хасково, просъществувала от II до XI в. Авторът определя голямото триделно жилище като жилище на владетеля на крепостта. Основателен интерес предизвика докладът на н. с. В. Нешева „Феодалният замък и отбранителната система на Мелник“. Тя проследи развитието на укреплението във феодален замък, свързвайки го с периода, когато Мелник е седалище на самостоятелно княжество на деспот Слав. В доклада си за археологическите разкопки край Крън н. с. П. Гатев не изказа категорично мнение, което да потвърди или отхвърли съществуването на средновековния град Крън на това място (м. Калето). Обстойно беше разгледан замъкът „Баба Вида“ във Видин. Н. с. В. Вълов проследи неговото развитие, стратиграфия и хронология от периода на Първата българска държава (IX—X в.) до XVII—XVIII в. Особено внимание бе обърнато на периода средата на XIV в., когато Бдин става седалище на Иван Срацимир. Тогава според автора замъкът претърпял второ основно преустройство. Н. Овчаров сподели своите наблюдения върху средновековната крепост Урвич в Софийско. Оригинално интерпретираните данни от разкопките, стратегическата даденост, спецификата на крепостната и църковната архитектура дават основание на автора да изкаже становището, че крепостта Урвич е типичен средновековен замък от времето на Втората българска държава. Ст. н. с. В. Антонова характеризира градоустройствения облик на цитаделата на средновековния Шумен, която отнася към периода XII—XIV в., но е използувана за кратко време и до 1444 г., когато при похода на Владислав Варненчик е била опожарена и разрушена. Р. Морева проследи развитието на феодалния замък в Асенова крепост от малко стратегическо укрепление до средновековния град Стенимахос, когато крепостта става негов център. На най-високата и укрепена част се е намирал феодалният замък. Н. Гиздова разгледа „Цепина през Втората българска държава“ на фона на историческите извори и проведените археологически проучвания. В своя доклад „Средновековни крепости-замъци в северните склонове на Стара планина“ проф. Ат. Милчев спря вниманието на някои проучени от него крепости, за които смята, че носят белезите на средновековния замък. Интерес предизвика и съобщението на ст. ас. П. Димитров „Към въпроса за феодалния замък в българските земи през XII—XIV в.“. Изтъкнати бяха някои паралели със западноевропейския замък и различните пътища на развитие на замъка в България, феодалната разпокъсаност, по-ранното възникване на крепостите у нас и пр.

За улеснение на участниците в сесията беше отпечатан сборник с резюмета на докладите. В оживените разисквания взеха участие арх. Ст. Бояджиев, Н. Овчаров, К. Хаджиев, В. Вълов, ст. н. с. Г. Джингов, арх. М. Харбова, проф. Ат. Милчев, Б. Шаламанов, арх. В. Дочева и др. Повечето от изказалите се защитиха тезата, че в българската археологическа и архитектурна наука може да се говори за средновековен замък по нашите земи през XII—XIV в. Беше поставен и въпросът за етимологията на думата замък и смисъла, който трябва да влагаме в нея.

Работата на сесията бе закрита от ст. н. с. Г. Джингов, който даде положителна оценка в словото си. Той подчерта, че въпросът за средновековния замък се поставя за първи път и е естествено да изникват много спорни и нерешени проблеми, но отчете, че е положено добро начало и проучванията трябва да се развиват и в бъдеще.

На следващия ден за участниците в сесията беше организирана научна екскурзия до средновековната крепост Аневско кале и други архитектурни, възрожденски паметници и манастири в Сопот.

Добрата организация и гостоприемство на домакините, високото ниво на докладите допринесоха за приятното и ползотворно пребиваване на всички в родния град на Иван Вазов.

И. ДЖАМБОВ

Научна сесия в Шумен за средновековния български град през XII—XIV в.

По повод на 800-годишнината от въстанието на братята Асен и Петър и обявяването на Второто българско царство в страната се провеждат юбилейни тържества и научни сесии, предмет на които са различни проблеми, свързани с тези важни събития. По този повод в Шумен на 19 и 20 юни 1985 г. се състоя сесия на тема „Средновековният български град през XII—XIV в.“ под научното ръководство на акад. Д. Ангелов. Сесията бе организирана от Окръжния и Общинския съвет за култура, Окръжната дирекция „Културно-историческо наследство“ и Филиала на Археологическия институт и музей в Шумен. Тя протече в рамките на традиционните „Дни на моя град“. Темата на сесията бе свързана с едно от най-големите и най-пълно проучени средища в средновековна България — Шуменска крепост. В този научен форум участвуваха представители от цялата страна, работещи по различни проблеми, свързани с материалната и духовната култура на българския град през XII—XIV в.

Пленарното заседание бе открито от директора на ОД „Културно-историческо наследство“ Бе поднесено приветствие от името на ОК на БКП, ИК на ОНС и ОСК. След това думата бе дадена на акад. Д. Ангелов, който изнесе обобщителния доклад „Средновековният български град през Второто българско царство“. Той направи преглед на историята на проучванията на средновековния български град, посочи ролята на историците медиевисти, археолозите и архитектите в разностранното изследване на неговите проблеми, изтъкна постиженията на двата филиала в Шумен и Велико Търново в изследването на столиците Плиска, Преслав и Търново и особено голямото значение на проучванията на такива градове като Шумен, Ловеч, Червен, Мелник, Цепина и др. В доклада бяха отразени отпечатаните сборници, монографии и други исторически трудове по тези въпроси, значението на конференцията на Българското историческо дружество през 1979 г., посветена на българския средновековен град, на която за пръв път бяха обединени усилията на различни специалисти. Акад. Д. Ангелов разгледа града като динамично и многостранно явление. Той проследи няколко различни периода в неговото развитие, тясно свързано с развитието на народа и държавата. Докладчикът отбеляза съществени различия във възникването и развитието на градовете в Северна и в Южна България, както и различията между топографската и културната приемственост.

На сесията бяха изнесени 27 съобщения. Те бяха подредени по теми, като в първата група бяха включени проучванията на отделни градове-крепости като цялостни административни, военни, икономически и културни единици. Втората група съобщения разглеждаха военната, гражданската, жилищната и култовата архитектура. Важно място бе отделено и на проблемите, свързани с керамиката, епиграфските паметници, монетосеченето и други частни въпроси.

Ст. н. с. В. Антонова (Шумен), главен инициатор на проведената среща, изнесе доклад на тема „Приносът на гр. Шумен в създаването и развитието на българския средновековен град през Второто българско царство (XII—XIV в.)". В него бе посочена топографската и културната приемственост в заселването на крепостта и нейното стратегическо значение както в ранните епохи, така и по-късно. В. Антонова изтъкна, че градът Шумен през времето от XII до XIV в. е бил признат производствен и търговски, духовен и културен център. Ст. н. с. Й. Чангова (София) се спря на периодизацията и хронологията на Ловешката крепост. Тя отбеляза, че крепостната система е била добре замислена и организирана, строителството е било ограничено само в най-удобните за тази цел райони. Предназначението на сградите е било съобразено с тяхното местонахождение — до крепостната стена, до църквите и т. н. Р. Морева (Пловдив) говори за средновековния Пловдив. Тя посочи, че археологически той е много слабо проучен, но дори малкото информация от разкопките, съчетана с многобройни писмени източници, изяснява структурата на града. Д. Аладжов (Хасково) се спря върху последните проучвания на много известната крепост Мезек в Югоизточна България. Нов приносен момент в неговото съобщение бе коригирането и уточняването на началната датировка на крепостта към края на XI и началото на XII в. За облика на известния от изворите средновековен център Копсис в Подбалканската феодална област през XII—XIV в. и връзките му със замъка на Аневско кале говори н. с. И. Джамбов (Пловдив). В социално-икономическото проучване на н. с. Й. Алексиев (Велико Търново) Търнов е разгледан като град и столица със свой архитектурен и стопански облик. Според проучвателя археологическите данни сочат обособяването на един или няколко сродни занаяти в общ квартал, а показател за тяхната организираност е наличието на стандартна продукция и специализация в отделните занаяти. Интересен бе опитът на Алексиев да определи процентното съотношение на представителите на различните социални групи в столичното население. Въз основа на епиграфските паметници той изказа предположението, че около една трета от населението на Търновград е било грамотно.

Бурно обсъждане предизвикаха предположенията на доц. Й. Андреев (Велико Търново) за значението и ролята на Търнов през IX и X в. Въз основа на няколко движими паметници — колоната на хан Крум от 813 г., колоната на хан Омуртаг с надпис за строителната му дейност на Дунав, златният медальон на Омуртаг и една колона от времето на Иван Асен II, на която е вдълбана годината 993-та, Й. Андреев изказа идеята, че в основите на третата българска столица лежи старият дом на Омуртаг, за който се говори в надписа върху колоната в църквата „Св. 40 мъченици", а северно от Търново трябва да се търси могилата и новият му дом, като добави и някои изчисления за разстоянията между Плиска и Дунав и между Търновград и Дунав. Според докладчика в Търнов е живял един от клоновете на ханската династия и неслучайно този град е бил избран за столица от братята Асен и Петър, които вероятно са били наследници на стария царски род.

Н. с. В. Нешева (София) говори за един от най-големите феодални центрове през XII—XIV в. Мелник, разположен на важен кръстопът. За Берое и неговото стратегическо значение съобщи Д. Янков (Стара Загора), а гл. ас. Ст. Ангелова (София) разгледа някои въпроси от хронологията и културно-историческото развитие на значителната крепост Дръстър на Долен Дунав през епохата на развития феодализъм.

В разискванията върху първата група доклади и съобщения бяха обсъдени отделни тези и предположения и най-вече изложението на Й. Андреев. Арх. Ст. Бояджиев, ст. н. с. Д. Овчаров, ст. н. с. Г. Джингов (София) обърнаха внимание върху факта, че тази идея се опира главно върху движими паметници, докато строителната техника в Търнов засега показва паметници, характерни за IX—X в., нямащи никакви общи белези с ханските постройки от Плиска, Преслав и аула при с. Цар Крум, Шуменски окръг. Д. Овчаров изказа някои разсъждения по въпроси, засегнати в доклада на акад. Д. Ангелов, и добави, че съществува известна диференциация и между градовете в Западна България и тези по Черноморието.

В следващите заседания Т. Михайлова (Шумен) разгледа градоустройството на Преслав през XII—XIV в., а арх. В. Дочева (София) представи народното жилище от това време, като го свърза с проблемите на материалната и духовната култура и обществения бит на населението. Зл. Генова (Велико Търново) се спря на Търнов като религиозен център по време на Второто царство, а за някои моменти от историята на Шумен през XIV и XV в. говори В. Бончева (Шумен). Н. Овчаров и к. и. н. К. Хаджиев (София) засегнаха някои въпроси от средновековната българска история в средата на XIII в. по повод на новооткрит надпис-графит върху колона в църквата „Св. Петър и Павел" във Велико Търново. За топографията и значението на късносредновековна Мадара говори н. с. Т. Балабанов (Шумен), а ст. н. с. Р. Рашев (Шумен) съобщи за идентифицирането на две крепости Тича и Козяк, за които съществуват писмени сведения. Н. с. П. Георгиев (Шумен) стигна до интересни изводи в опита си да проучи числеността, социалната структура и културно-религиозния облик на Шумен през XIII—XIV в. Н. Гиздова (Пазарджик) проследи водоснабдяването на Цепина като важен фактор за съществуването на едно населено място и белег за степента на неговата култура. За въоръжението от Преслав (XIII—XIV в.) и по-специално за промените в размерите и теглото на боздуганите говори н. с. Ст. Витлянов (Шумен). Ст. ас. П. Димитров (София) направи интересни изводи за културната и социалната характеристика на българския средновековен град въз основа на данните от сграфито керамиката. Тя беше предмет на разностранен анализ и в съобщението на к. и. н. Ст. Бонев (Шумен) по повод на трапезните съдове от Преслав, а ст. н. с. Г. Джингов с колектив от химици (София) посочи нови възможности за получаване на информация от този вид археологически находки. Чрез неутронно-активизационния анализ на стъклото и сграфито керамиката се прави опит да се локализират производствените средища и предполагаемите райони, откъдето е взимана глината. Ст. н. с. В. Антонова и н. с. К. Попконстантинов (Шумен) показаха, че епиграфските паметници (XII—XIV в.) от Шуменската крепост са неизчерпаем източник на пряка и косвена информация, а градът трябва да бъде причислен към културните центрове на държавата. Един от тези надписи, писан от Срацо, бе предмет на нов анализ и тълкуване, което предизвика интерес към съобщението на К. Хаджиев, н. с. Ив. Йорданов (Шумен) въз основа на монетни находки стига до важни изводи за исторически събития, свързани с Преслав и Шумен, за мястото и ролята на тези центрове в средновековна България, а н. с. Д. Владимирова (Шумен) се спря по-обстойно върху монетосеченето в Шумен през XIII и XIV в.

Пленарното заседание бе закрито от акад. Д. Ангелов. Той отбеляза, че изслушаните съобщения и разискванията са допринесли за изясняване на редица проблеми от живота и структурата на града като единен социално-икономически, административен, военен, културен и духовен център. Подчертано бе, че средновековните български градове имат редица общи белези в своето развитие. Акад. Ангелов посочи възможностите за по-тесни контакти и обсъждания, които дават този вид научни срещи, а оттам и важната им роля за развитието на българската историческа наука.

Участниците в сесията имаха възможност да видят малка фотоизложба на археологически обекти и материали от различни части на страната и цветна фотоизложба, посветена на миналото и настоящето на Шумен. Посетени бяха Шуменска крепост и паметникът „1300 години България“.

П. ПЕТРОВА

Книгопис

Общи съчинения

Ангелов, Д. 25 години списание „Археология“. — Археология, 1983, № 4, 27—32.

Велков, В. Акад. Димитър Косев на 80 години. — Археология, 1983, № 3, 81—82.

Гаеликовски, Михаил. Изкуството в Сирия. С., Бълг. художник, 1984. 140 с. с ил., 32 л. ил.

От праисторията до ранносредновековната епоха.

Гюзелев, Васил. Проф. д-р Станчо Ваклинов и българската археология. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 5—8.

Златанов, Иля. Иван Иванович Мешчанинов (1883—1967). — Съпостав. езикозн., 1983, № 5, 122—123.

Научната му дейност като археолог.

Йоцова, А. Двадесет и осма национална конференция по археология. — МПК, 1983, № 5—6, с. 73.

От 9 до 12 май 1983 г. в Плевен.

Кратка история на България. 2. прераб. и доп. изд. Под общ. ред. на Илчо Димитров. С., Наука и изкуство, 1983. 504 с., 1 к., 64 л. ил., портр., факс.

Авт.: Александър Фол и др.

Метална пластика. Ковано желязо, оръжия, калаени съдове. С., БАН, 1983. 192 с. с ил.

Авт.: Димитър Друмев и др.

Исторически преглед на металодобива и металообработването по българските земи. Проследява се приемствеността на балканската и източната художествена традиция.

Митова-Джонова, Димитрина. Археологически данни за етнографската и диалектната разделителна зона — р. Долни Искър — р. Осъм. — В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. Сб. статии. Т. 2. С., 1983, 23—34.

От праисторията до средновековието.

Намора, Фернанду. Богове и демони на медицината. Прев. от португалски Буря Димитрова, Сидония Пожарлиева. Т. 1. С., Медицина и физкултура, 1983. 221 с. с цв. ил.

Антични и средновековни лечители, архитектурни паметници, находки и изображения, свързани с медицината.

Стефанова, Люба. Списание Археология I—XXV. Библиографски указател 1959—1983. — Археология, 1983, № 4, 33—88.

Стойков, Христо. Академик Анани Явашов. — Год. Истор. образ. в България. МНП. Нац. музей образ., 1, 1983, 217—242.

Научният му принос в областта на археологията.

Ancient Bulgaria: papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981. T. 1—2. Nottingham, Depart. of Class. and Archaeol. Studies, 1983. 648 pp., 30 pls.

Rez.: Anders Bergquist. — Antiquity, 58, 1984, N 223, 153—154.

Праистория

Бонев, Александър. Постиженията на българската праисторическа наука на настоящия етап. — Векове, 1984, № 2, 43—51.

Гацов, Иван. Проблеми на мезолита и мезолитните проучвания. — Векове, 1984, № 2, 39—42.

Катинчаров, Румен. Металургията през късния халколит и бронзовата епоха в българските земи. — МПК, 1984, № 1, 3—4.

Порожанов, Калин. Сведението на Диодор за надмощията по море в Егейския басейн през XIII—VIII в. пр. н. е. — Векове, 1984, № 2, 19—22.

Хокинс, Джералд, Джон Уайт. Загадката на Стоунхендж. Прев. от англ. Герасим Величков. С., Наука и изкуство, 1983. 204 с. с ил.

Flourentzos, Pavlos. Cyprus and the Balkans. Some Relations in the Bronze Age. — Eirene, 20, 1983, 95—96, 2 ill.

Отношенията и с българските земи през бронзовата епоха.

Fol, Alexandre. Thracians and Mycenaeans: Methodology of the

Parallelism. — Bulg. histor. rev., 1984, N 1, 77—79.

Höusler, A. Zu den Beziehungen zwischen dem nordpontischen Gebiet, Südost-und Mitteleuropa in Neolithikum und in der frühen Bronzezeit und ihre Bedeutung fur das indoeuropäische Problem. — Przeglad Archeologiczny, 29, 1981, 101—149.

Rez.: Zigmunt Krzak. — Archeologia Polski, 28, 1983, N 1, 206—211.

Hristova, Arscnia. Notes sur les industries néolithiques de la pierre taillée en Bulgarie. — Anatolica, 10, 1983, 17—45.

Ivanov, Ivan. Quelques résultats fondamentaux des fouilles de la nécropole chalcolithique de Varna (1972—1976). — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 79—82.

Kalicz, Nandor. Nemzetközi tanacskozas a délkelet — es közep — Europai korai neolitikum kerdeseiröl Hannoverben 1982-ben. — Archaeologiai ertesitö, 1983, N 1, 130—131.

Международно съвещание в Ханover през 1982 г. за връзките на Югоизточна и Средна Европа през ранната неолитна епоха. Участие с доклади и на български праисторици.

Katinčarov, R. Les civilisations en Bulgarie du Sud-Est pendant l'âge du bronze. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 83—91.

Leahu, V. Les Thraces carpatodanubiens dans les grandes migrations égéennes. — Cerc. arheol. (Roumanie), 1983, No 6, 175—204.

Petrescu-Dimboviţa, M. La contribution des recherches archéologiques à l'histoire des Thraces nord-danubiens. (Age du bronze et début de l'âge du fer). — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 413—428.

Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Nitra, 1982. 324 p., 145 fig.

Рец.: Иван Вайсов. — Археология, 1983, № 3, 71—72.

Simon, Mihai. Cu privire la relaţia dintre „cultura" Varna şi cultura Gumelniţa. — SCIV, 1983, N 4, 305—319.

Находките от енеолитния некропол във Варна — вариант на културата Гумелница.

Античност

Андреева, Виолета. Фаюмски портрети. [Науч.-попул. очерк]. С., Бълг. художник, 1983. 104 с., 16 л. ил., репрод. (Библ. Епохи, майстори, шедьоври).

Василев, Васил. Повреди и поправки на шлемове от Тракия (V—III в. пр. н. е.). — МПК, 1983, № 5—6, 5—12.

Велков, Велизар. Сердикийският събор от 343 г. — София, 1984, № 2, 10—11.

Мястото на провеждането му.

Вълева, Юлия. Декоративни и иконографски особености на погребалната живопис (IV—VI век). — Изкуство, 1984, № 1, 20—25.

Горелик, М. В. Про „фракійські" шоломи. — Археологія, 1983, № 44, 14—29.

Дискусионна. Против становището на А. П. Манцевич за тракийски произход на шлемове от разкопките на Мастюгинската могила (вж. Археол. открытыя 1973 г., с. 29; Сборник Гос. Эрмитажа, 1969, вып. 11, с. 104—113).

Гочева, Златозара. Религиозният живот на Никополис ад Иструм. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 87—92.

Грабар, Андрей. Базилика и кръщелня от двете страни на атриума — В: Андрей Грабар. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1983, 220—225.

Грабар, Андрей. Портретът в старохристиянската иконография. — В: Андрей Грабар. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1983, 242—258.

Грабар, Андрей. Скулптурата в Рим и Византия до 600-та година от нашата ера. — В: Андрей Грабар. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1983, 85—97.

Григорова, Иванка. Малка бронзова пластика в Окръжния исторически музей в Бургас . — МПК, 1983, № 5—6, 12—18.

Дзеваноески, Анджей. Акрополът. Археологически паметници на архитектурата и изкуството. [Албум]. Текст, ред. Казимеж Михаловски. Снимки Анджей Дзевановски. Прев. от пол. Люба Паликарова. С., Бълг. художник, 1983. 20 с. с ил., 40 л. ил. (Изкуство и култура на древността).

Дончев, Петър, Нено Ненов, Димитър Иванов. Ефективност на геолого-геофизичните методи при проучване на надгробни могили. — Археология, 1983, № 3, 34—39.

Дремсизова-Нелчинова, Цветана. Разкопки на сектор IX на Царевец— Велико Търново. Ранновизантийска епоха. — В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. Сб. статии. Т. 2. С., 1983, 15—22.

Захариева, Лила. Първични архитектурни и конструктивни форми на древната архитектура. — Архитектура, 1983, № 9, 30—31.

Архитектурата на Древния Изток.

Иванов, Т. XIII международен конгрес по римския лимес в гр. Аален, ФРГ. — Археология, 1983, № 3, 84—86.

Кабакчиева, Гергана. Типология и хронология на глинените червенолакови паници от Тракия (I—IV в.). — Археология 1983, № 4, 1—12.

Кадеев. В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Харьков, 1981. 144 с. с илл.

Рец.: Димитър Николов. — Археология, 1983, № 3, 73—75.

Коледаров, Петър. За локализацията на селетите, тяхното средище Додона и стратегията Селетика. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. 1984, 70—75.

Маразов, Иван. За семантиката на изображенията в гробницата от Свещари [Разградски окръг]. — Изкуство, 1984, № 4, 28—38.

Маразов, Иван. „Синтезът на изкуствата" през древността в миторитуален контекст. — Изкуство, 1984, № 3, 21—31.

Пространствените изкуства през античността.

Меламед, Андрей. Две оброчни плочки от Тракия (III в. на н. е.). — Археология, 1983, № 3, 26—28.

Митова-Джонова, Димитрина. Раннохристиянската базилика при с. Овчарово, Търговищки окръг, в нова светлина. — В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. Сб. статии. Т. 2. С., 1983, 42—50.

Нинова, Елза. Към въпроса за влиянието на орфизма върху елевзинските мистерии. — Наука и съвременност. Окр. клуб младите науч. раб. Съюз науч. раб. в България — клон В. Търново, 2, 1983, 23—31.

Огненова-Маринова, Л. Античные города Болгарии. — В: Культура и искусство Причерноморья в античную эпоху. Выставка из собраний музеев Болгарии, Румынии и Советского союза. Каталог выставки. М., 1983. 2 с. текст, 19 с. ил., 3 с. каталог.

Стефанов, Йордан. Жертвеници от Сборяново, Разградски окръг. — Векове, 1984, № 2, 52—54.

Стоянов, Тотко. Два нови паметника на религията в Тракия през римската епоха. — Векове, 1984, № 2, с. 64.

Две оброчни плочки, открити случайно западно от Поморие през 1979 г., сега в ОИМ, Бургас.

Чичикова, М. XII международен конгрес по класическа археология. — Археология, 1983, № 3, 82—84.

Babes, Mircea. Latène tîrzii din Sud-Estul Europei. — SCIV, 34, 1983, N 3, 196—221.

Пафти-закопчалки от с. Алтимир.

Backer, Anelies de. Asklepios in Thrakien. 1: Innerhalb des heutigen Bulgarien. Wien, Wiener Univ., 1983. 104 p., 200 p. ill. +Katalog.

Balkanska, A. Die Erforschung der getischen Kultur in Bulgarien. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 393—396.

Băltăceanu, M. F. Arménien et daco-mésien. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 186—192.

Barnea, Ion. Relazioni culturali tra la regione del Basso Danubio e l'Italia all'epoca dei tardo impero. — In: L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità. Atti del congresso di Studi del Sud-Est europeo, Lecce—Matrea, 21—27 ottobre 1973. Taranto, 1983, 275—283.

Разглежда и връзките с Долна Мизия.

Berciu, D. Quelques problèmes de l'âge du bronze thrace dans l'espace carpato-danubien. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 35—39.

Bollini, Maria. Tabula deolbata in terracotta scoperta a Ratiaria. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 117—118.

Brizzi, Giovanni. Caratteri e posizione del porto fluviale in Ratiaria: un'ipotesi dalle carte di Luigi Ferdinando Marsili. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 81—90.

Le bronze sculpté de l'époque romaine au Musée archéologique national auprès de l'Académie bulgare des sciences. Catalogue d'exposition. S., Acad. bulg. des sciences, 1984. 48 p. ill.

Bulgarie. (Bibliographie). — Bull. de l'Assoc. Internat. pour l'Etude de la Mosaique Antique (AIEMA), 9, 1983, 214—216.

Мозайки, публикувани през 1980—1981 г.

Chichikova, M. Fouilles du camp romain et de la ville paléobyzantine de Novae (Mésie inférieure). — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium in the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 11—18.

Ciocan-Ivănescu, R. Sur la quête d'Orphée. (A propos d'un passage d'Enée de Gaza). — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 208—213.

Crişan, Ion Horaţiu. Rapports entre la culture géto-dace et la culture celtique. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 100—104.

Crossland, R. A. The Dacian and Thracian Languages in the context of general Indo-European dialectology. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 429—436.

Danov, H. Altthrakien und das Schwarze Meer bei Platon und Aristoteles. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 374—392.

Dimitrov, Marin P. Dionysopol à la lumière des sources historiques. — Bulg. histor. rev., 1984, N 2, 87—94.

По исторически, археологически, нумизматични и епиграфски данни.

Dragan, J. C. L'Europe et les Thraces — anthropogénèse multiple et „cyclisation" des civilisations. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 71—78.

Dworakowska, Angelina. Quarries in Roman Provinces. Wrocław etc., PAN, 1983. 206 p. illb. (Bibliotheca antiqua, 16).

За кариерното дело в българските земи вж. с. 20—21.

Fol, Alexandre. Les grandes périodes de l'histoire thrace. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 19—23.

Frova, Antonio. Una nota su Oescus e i Goti. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 37—45.

Georgiev, P. Architectural and Archaeological Problems of the Roman Thermae of Odessus. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 155—164.

Georgieva, I. Survivances de la réligion des Thraces dans la culture spirituelle du peuple bulgare. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 348—352.

Gerov, B. Aspekte des Grund- und Bodenbesitzes im römischen Thrakien und Mösien (1.—3. Jh.). — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancirnt History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 1—10.

Giorgetti, Dario. Appunti per un rilevamento archeologico nel territorio di Ratiaria: la cave e l'acquedotto di D'rğianiza. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 91—100.

Giorgetti, D. Ratiaria and its Territory. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 19—39.

Hamp, E. P. Thracian, Dacian and Albanian. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 182—185.

Hensel, Witold. Archeologia żywa. Wydanie drugie, przejrzane i uzupelnione. Warszawa, Wyd. Artystyczne i Filmowe, 1983. 324 p. ill.

Разглежда и последните открития на паметници на тракийската култура.

Ivanov, Teofil. Die Heizung in der römischen Architektur Mösiens und Thrakiens (1.—4. Jh.), heute VR Bulgarien. — Jahresbericht aus Augst und Kaiseraugst, 3, 1983 (Basel), p. 57, 135—147.

Ivanov, Teofil. Die römische Städte in Ober-und Untermösien. — In: L'Adriatico tre Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichitê. Atti del Congresso di Studi del Sud-Est europeo, Lecce-Matera, 21—27 ottobre 1973. Taranto, 1983, 257—275.

Ivanov, T. The Roman Cities of Moesia and Thrace (Modern Bulgaria). — In: Ancient Bulgaria. Internat. Congress on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 129—155.

Jordanov, K. Les formations d'Etats gètes de la fin du VI$_{e}$ jusqu'au milieu du IVe siècle avant notre ère. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Pàris etc., 1982, 246—250.

Jordanov, Kiril. Thracological Studies about Late Antiquity. — Bulg. histor. rev., 1984, N 2, 95—98.

Lazova, C. Are the Halizones a Thracian tribe? Some glances at the ancient Greek tradition. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 318—321.

Mann, J. C. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate. London, Univ. Press, 1983. 184 p. (Occasional Publications, 7).

Рекрутиране на легиони и селища на ветерани и в Долна Мизия.

Mansuelli, Guido A. Il limes basso-danubiano in età tardoantica. Note di geografia storica. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 13—35.

Martelli, Fabio. La fine di Ratiaria in Teofilatto Symocatta. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 123—126.

Minchev, A. The Late Roman Fine Ware Import to the Western Black Sea Coast. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology in Bulgaria. Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 194—201.

Mladenova, Janka. Further observations on the monuments of

the Danubian Riders. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 61—76.

Mladenova, Janka. Les mosaiques de la villa d'Ivailovgrad (Bulgarie). — In: Colloquio internaz. sul mosaico antico III, Ravenna, 1980. T. 1. Ravenna, 1983, 149—166.

Nekrasov, O. L'anthropologie de l'aire thrace. (Rapport général). — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 43—63.

Owczarek, Leonard. Problematyka przyczyn powstania krolestwa Odrysow w najnowszej literaturze. — Acta Univ. Wratislaviensis, 497, 1983, 169—174.

Pietrzykowski, Czwslaw. Communique on underwater archaeological investigations at Shabla on the Black Sea (Bulgaria). — Acta Univ. N. Copernici. Archeologia, 9, 1983, 81—83.

Антична керамика

Popov, V. Les Thraces en Asie Mineure. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 94—98.

Poulter, A. G. Town and Country in Moesia Inferior. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria. Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 74—118.

Rămureanu, I. Le christianisme chez les Thraco-Phrygiens d'Asie Mineure et chez les Thraco-Géto-Daces de la péninsule Balkanique. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 298—307.

Rankov, N. B. A contributions to the Military and Administrative History of Montana. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria. Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 40—73.

Rişcuţia, C. Le caractère anthropologique des Thraco-Daces. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 367—371.

Russu, I. I. Stand und Aufgaben der thrakischen Sprach-und Namenforschung. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 408—412.

Schumacher, Reinhard. Zur Rolle und Bedeutung der Städte in den oströmischen Provinzen Thrakien und Niedermösien vom 4. bis 6. Jahrhundert. — In: Studien zur römischen Stadtentwicklung in Italien und Thrakien. Berlin, 1983, 167—237. (Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. Sonderband).

Simeonov, B. Les Gètes et leur langue. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 167—174.

Soultov, Bogdan. The Typology and Chronology of Provincial Roman Pottery from Lower Moesia. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archacology of Bulgarai, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 119—128.

Squarciapino, Maria Floriani. Il Cavalere Trace a Ostia. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 55—60.

Stefan, A. Problèmes du syncrétisme religieux concernant le Cavalier thrace en Dobroudja à l'époque romaine. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 140—150.

Tacheva-Hitova, Margarita. Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century B. C. — 4th Century A. D.). Leiden, E. J Brill, 1983. XXX, 306, p., 40 l. ill.

Tončeva, G. Unité ethnoculturelle entre les tribus thraces de la région du Bas-Danube aux XIe—Xe s. av. n. ère. (A la lumière des matériaux archéologiques). — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 232—237.

Tudor, D. Les rapports aux Ier—III siècle de notre ère de la Mésie inférieure avec la Dacie inférieure. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 126—138.

Veleva, M. Données ethnographiques de la culture des Thraces. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 194—206.

Velkov, V. La Thrace et la Mésie Inférieure pendant l'époque de la Basse Antiquité (IVe—VIe ss.). — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 177—193.

Velkov, V. Thrakien und die Thraker in der Spätantike. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 292—297.

Vulcănescu, R. Problems of Thracian Palaeoethnology. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 445—448.

Zimmermann, K. Thraker-Darstellungen auf griechischen Vasen. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 260—277.

Средновековие

Акрабова-Жандова, Иванка. Златна апликация с изображение на лъв от Преслав. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 173—180.

Антонова, Вера. Славянско селище в аула на хан Омуртаг при Чаталар от VII—VIII в. — В. Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 106—114.

Бакалова, Е. Стенописите на църквата при село Беренде. С., 1976, 142 с. с ил.

Rez.: E. Clincheza-Buculei. — RESEE, 21, 1983, N 3, 289—290.

Банк, Алисса. Об одной группе перегородчатых эмалей X века. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 170—172.

Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.

Рец.: Ю. Кабакчиев. — Информ. бюллетень. Междунар. ассоц. по изучению и распростр. славянских культур, 1983, № 8, 73—75.

Биджиев, Хасан Х. Хумаринское городище (VIII—X вв.). — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 115—124.

Божков, Атанас. За някои редки или неразчетени образи и композиции в старото българско изкуство. — Изкуство, 1984, № 3, 34—43, 48.

Астрологически знаци, образи и композиции.

Босилков, Светлин. Красота, по-скъпа от каратите. — София, 1984, № 4, 12—13.

Обковки на евангелия от български майстори-златари.

Бояджиев, Ст. Портите на прабългарските крепостни стени. — В: Плиска—Преслав. II. С., 1981, 138—145.

Рец.: Атанас Милчев. — Археология, 1983, № 3, 78—80.

Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Състав. А. Кузев, В. Гюзелев. Варна, Г. Бакалов, 1981. 440 с.

Rez.: Bojan Beševliev. — Etud. balk., 1983, N 4, 136—138.

Ваклинов, Станчо, Маргарита Ваклинова. Съкровището от Над Сент Миклош. С., Септември, 1983. 88 с. с цв. ил.

Ваклинова, Маргарита. Ранновизантийската архитектурна декорация и украса на ранносредновековните български постройки. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 93—99.

Василев, Васил П. Матрици и модели в средновековната торевтика. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 192—197.

Василева, Дафина. Големият дворец в Плиска. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 153—159.

Влахова, Лидия, Елена Генова. 24 стенописа от Рилския манастир. [Албум]. С., Бълг. художник, 1983. 24 с. и ил., 8 л. репрод. (Поредица шедьоври на бълг. земи).

Георгиев, Павел. Строителната история на Малкия дворец в Плиска. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 140—152.

Гергова, Иванка. Образният свят на българските иконостаси XVI—XVIII век. — Изкуство, 1984, № 5, 34—40.

Гергова Иванка. Типология на българския иконостас в периода XVI—XVIII в. — Пробл. изкуството, 1984, № 2, 42—47.

Грабар, Андрей. Избрани съчинения. Т. 2. С., Наука и изкуство, 1983.

Публикации върху средновековната епоха: Сасанидски и ислямски елементи в цветните илюстрации на испански ръкописи от ранното Средновековие, 5—11; Стенописите на Кастелсеприо, 12—17; Златният медальон от Мерсина в Киликия, 18—37; Разцвет на източното изкуство във византийския двор по време на Македонската династия, 38—67; Библейските изображения в Апамея и стенописите в синагогата в Дура, 68—74; Един релеф от XI в. в Браувайлер и произходът на „сасанидските“ мотиви в средновековното изкуство, 75—84; Откритата в Рим икона на Богородица, работена с восъчна техника, 98—103; Един цариградски литургичен свитък и неговите илюстрации, 104—134; Стенописите в Кастелсеприо и западното изкуство, 135—141; По въпроса за нимба с кръст в Кастелсеприо, 142—144; Мозайките в Жермини де Пре, 145—157; Забравени портрети на византийски императори, 158—160; „Естетизмът“ на един византийски богослов-хуманист от IX в., 161—168; Археология на средновековните отличителни знаци на власт, 169—194; Византийската коприна на епископ Гюнтер в Бамбергската катедрала, 195—211; Византийският реликварий в Аахенската катедрала, 212—219; Небесното море в каролингската и романската иконография, 226—227; Забраната на иконите и дворцовото изкуство във Византия и в древните ислямски страни, 228—234; Стенописите в Иваново и изкуството на Палеолозите, 235—241; Светското изкуство в Русия преди монголското нашествие и „Песента за похода на Игор“, 259—300; Източници на византийската живопис от XIII и XIV в., 301—321; Две археологически доказателства за автокефалията на една църква — Преспа и Охрид, 322—327; Един реликварий от Тракия, 328—333.

Джамбов, Иван. Традиции и особености на сградостроителството в Търновград през XIII—XIV век (по археологически данни). — Наука и съвременност. Окр. клуб на младите науч. раб. Съюз науч. раб. в България — клон В. Търново, 2, 1983, 5—10.

Джурова, Аксиния. 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., Септември, 1981. 144 с. 159 с. цв. ил., факс., репрод, 52 л. табл.

Рец.: Атанас Стойков. — Пробл. изкуството, 1983, № 2, с. 61; Лиляна Мавродинова. Основна стъпка в изучаването на българското изкуство и култура. — Старобългаристика, 1983, № 2, 96—98.

Дончева-Петкова, Людмила. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 181—191.

Евстатиев, Димчо, Рашо Рашев, Павел Георгиев. Земната основа на Плиска. — МПК, 1983, № 5—6, 18—24.

Подготовката на земната основа за изграждане фундаментите на средновековните сгради.

Казаков, Евгений. О некоторых вопросах ранней Волжской Болгарии (VIII—X вв.) по новым археологическим данным. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 125—128.

Калоянов, Анчо. Пробитият камък (Куклата) край Равна — култов обект и древна обсерватория. — Бълг. етнография, 1983, № 4, 56—65.

Кузев, Александър. Находки от грънчарски пещи от XVII—XVIII в. във Варна. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 208—211.

Лукановска-Долмова, Мария. Търновград през вековете. — Наука и съвременност. Окр. клуб младите науч. раб. Съюз науч. раб. в България — клон В. Търново, 2, 1983, 33—41.

Макарова, Татяна И., Светлана А. Плетнева. Типология и типография знаков мастеров на стенах внутреннего города Плиски. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 212—223.

Марди-Бабикова, Велда. Зидани олтарни прегради в България от XIV—XVIII в. — В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. Сб. статии. Т. 2. С., 1983, 104—114.

Марди-Бабикова, Велда. Стенописите и иконостасът в църквата „Св. Богородица“ на остров „Болшевик“. — В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. Сб. статии. Т. 2. С., 1983, 95—103.

Датиращи от XVI—XVII в.

Морева, Росица. Старохристиянска базилика и средновековна църква при с. Долни Воден, Пловдивски окръг. — Археология, 1983, № 4, 13—19.

Нешева, Виолета, Георги Стоянов. Средновековна църква в кв. Чатала в Мелник. — Археология, 1983, № 3, 61—70.

Овчаров, Димитър. За смисъла и значението на един вид ранносредновековни амулети. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 136—139.

Овчаров, Димитър. Континуитет и приемственост в ранносредновековната българска култура (към постановката на въпроса). — Археология, 1983, № 3, 16—25.

Овчаров, Тодор. Форми и съдове при художествената битова керамика от Търновград. — Наука и съвременност. Окр. клуб младите науч. раб. Съюз науч. раб. в България — клон В. Търново, 2, 1983, 11—21.

Паскалева, Костадинка. За някои тенденции в българската иконопис през XV—XVII век. — Год. нац. худож. галерия 1982, 1983, 25—37.

Попов, Атанас. Металургичното производство в Търновград — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 204—207.

Рашев, Рашо. Библиография [на трудовете на проф. Станчо Ваклинов]. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 246—249.

Рашев, Рашо. За езическия лицев образ (по повод някои колански украси). — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 129—135.

Робов, Мирко. Знаци върху тухли от църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. — Археология, 1983, № 3, 53—60.

Смядовски, Теодосий. За старохристиянските черти на преславската култура. — Археология, 1983, № 3, 11—16.

Станилов, Станислав. Селища и аули. (Някои въпроси за преселението и усядането на прабългарите на Долния Дунав — VII—VIII в.). — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 100—105.

Станилов, Станислав, Георги Александров. Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. — Археология, 1983, № 3, 40—52.

Тотев, Тотю. Кръстовидна църква под основите на Голямата базилика в Плиска. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 160—169.

Тотев, Тотю. Манастирът при Тузлалъка — център на рисувана керамика в Преслав през IX—

X в. С., БАН, 1982. 79 с., 69 ил., 10 цв. табл.

Рец.: Николай Овчаров. — Археология, 1983, № 3, 77—78; В. Г. Пуцко. — Нар. творчість та етнографія (Київ), 1983, № 6, 72—73.

Тотев, Тотю. Преслав в светлината на последните археологически разкопки. — Септември, 1983, № 12, 155—168.

Флорева, Елена. Алинските стенописи. Моногр. С., Бълг. художник, 1983. 213 с. с цв. ил. (Паметници на старата българска монументална живопис).

Манастирът „Св. Спас“ при с. Алино, Самоковско, от 1626 г.

Фол, Александър, Маргарита Тачева. Приемствеността между културите на Античността и Средновековието в Югоизточна Европа. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 9—11.

Чангова, Йорданка. Двуетажна църква-гробница (църква № 5) от Перник (XI—XII). — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 198—203.

Чанева-Дечевска, Н. Византийские влияния на некоторые памятники Абхазии и Болгарии в период раннего средневековья: Докл. к IV Междунар. симп. грузинскому искусству. Тбилиси, Мецниерба, 1983. 6 с.

Angelov, A. D. Das Byzantinische Reich und der Mittelalterliche Bulgarische Staat. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 202—214.

Bur, Marta. Zum Altagsleben und der materiellen Kultur der Balkanbevölkerung im XVI. Jahrhundert. Textilwaren und Bekleidung auf den Stadtmärkten nach osmanischen Dokumenten. — Etud. balk., 1983, N 4, 97—109.

Constantinescu, Nicolae. Curtea de Arges (1200—1400). Asupra inceputurilor Tării Româneşti. Bucureşti, Ad. Acad. RSR, 1984. 170 p. ill. (Biblioteca de arheologie, 44).

Привлича паралели от църковната архитектура и материалната култура на Второго българско царство.

Hoddinott, R. F. Ninth Century Bulgaria between East adn West and an Archaeological Footnote. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 270—282.

Howard-Johnston, J. D. Urban Continuity in the Balkans in the Early Middle Ages. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 242—254.

Mitrea, Ioan. Regiunea centrala a Moldovei dintre Carpaţi şi Siret in secolele VI—IX e. n. — Carpica, 12, 1980, 55—191, 50 tabl.

Рец.: Чавдар Бонев. — Археология, 1983, № 3, 75—77.

Ovčarov, Dimităr. De nouveau sur Basarab (Murfatlar) et la culture vieille bulgare en Dobroudja. — Bulg. histor. rev., 1984, No 1, 108—110.

Popov, Atanas. La ville médiévale bulgare d'après les recherches archéologiques. — Bulg. histor. rev., 1984, No 1, 63—73.

Rashev, R. Pliska — the First Capital of Bulgaria. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 254—269.

Runciman, S. The Bulgarian Princes'List. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 232—241.

Vaklinova, Margarita. Mittelalterliche Schmuckstücke aus Bulgarien. S., Septemvri, 1981.

Рец.: Станислав Станилов. — Векове, 1984, № 1, 93—94.

Нумизматика

Божилов, Кирил. Шарени хартийки. Документално четиво за старите български банкноти. С., Нар. младеж, 1983. 224 с. с факс. (Библ. Ключ).

Грънчаров, Николай. Иде от древността. Улпия Сердика. — Филат. преглед, 1984, № 3, 5—7.

Монетите, свързани със Сердика, като филателен сюжет във връзка със сто и шест години от освобождението на София.

Дочев, Константин. Хронология на монетосеченията на цар Иван Шишман 1371—1393. — Нумизматика, 1984, № 2, 30—43.

Драганов, Димитър. Проблеми относно хронологията на монетосеченето в Кабиле. — Нумизматика, 1984, № 2, 3—8.

Иванова, Румяна. Медалиерното изкуство. — Изкуство, 1984, № 2. 26—29.

Пенчев, Владимир. Имитационни монетосечения в България през XIV в. — Нумизматика, 1984, № 2, 14—30.

Христова, Здравка Георгиева. Циркулация на византийски монети в българските земи 963—1092. Автореферат на дис. . . “канд. на истор. н.“. С., 1983. 21 с.

Юрукова, Йорданка Николова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия през II—III в. Хадрианопол. Автореферат на дис. . . „д-р на истор. н.“. С., 1984. 34 с.

Юрукова, Йорданка. Нов оловен печат на Георги Бодин. — Нумизматика, 1984, № 2, 8—13.

Bordea, Ch. Poenaru. Circulation des monnaies d'Apollonia et de Dyrrachion en Dacie pré-romaine et dans la région du Bas-Danube. — In: L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità. Atti del Congresso di Studi del Sud-Est europeo Lecce — Matera, 21—27 ottobre 1973. Taranto, 1983, 221—237.

Boškova, Bistra. Coins from the excavations on the antique town Ratiaria. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 105—115.

Draganov, Dimităr. Hat Alexander der Grosse Silbermünzen in Kabyle prägen lassen? — Klio, 66, 1984, N 1, 74—84.

Duncan, G. L. Coin Circulation on the Danubian Limes of Dacia Ripensis. — In: Ancient Bulgaria. Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 165—176.

Jurukova, J. Münzprägung von Bizye. Berlin, Akademie-Verlag, 1981. Textband 90 p., Tafelband mit 29 Tafeln. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 18).

Рец.: Велизар Велков. — Археология, 1983, № 3, 72—73.

Jurukova, Jordanka. La titulature des souverains du Premier royaume bulgare d'àprès les monuments dela sphragistique. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 224—230.

Schönert-Geiss, Edith. Imitationen maroneiischer Münzen. — Klio, 66, 1984, N 1, 85—92.

Публикува имитации от находки в днешните български земи от фондовете на Националния археологически музей, София и ОИМ, Ямбол.

Епиграфика

Алексиев, Йордан. Среднобългарски надписи-графити от Царевец (XIV). — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 236—238.

Бартикян, Рач М. У истоков армяно-болгарского сотрудничества (по лапидарным надписям ханов Крума и Омуртага). — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 40—45.

Делев, Петър. Епитафията на Хреста и светилището на Зевс—Дионис в Малко Търново. — Археология, 1983, № 3, 1—11.

Добрев, Петър. Прабългарски а не български надписи. (Дискусионна). — Пробл. култ. , 1984, № 4, 111—115.

За надписите от Първото българско царство.

Зарева, Лидия. Два надписа от античния град при с. Мулетарово, Благоевградски окръг. — Археология, 1983, № 3, 29—34.

Квинто, Лидия, Борис Драганов. Оловна пластинка с молитви и заклинание от Търновград (XIV). — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 239—244

Попконстантинов, Казимир. Новооткрит двуезичен надпис от

Равна. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 231—235.

Попов, Атанас. Палеографско-езикови особености на Търновския надпис на цар Иван Асен II. — Археология, 1983, № 4, 19—24.

Стара българска литература. В 7 т. Ред. кол. Боньо Ангелов и др. Т. 3: Исторически съчинения. Състав. и ред. Иван Божилов. С., Бълг. писател, 1983. 444 с.

Съдържа глава с прабългарски и старобългарски кирилски надписи.

Стойнев, Анани. Прабългарски или български надписи или волната или неволната подмяна на историческата истина. — Пробл. култ., 1983, № 6, 111—115.

По повод статията на Петър Петров „Български, а не прабългарски надписи" (Векове, 1982, № 1—2).

Bollini, Maria. Iscrizioni fittili romane, a proposito di un laterizio ratiariense. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 119—121.

Georgiev, V. L'état actuel de la linguistique thrace — Thrace et Dace. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 24—34.

Giacchero, Marta. Considerazioni storico-epigrafiche sul Corpus Equitis Thracii. — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 47—54.

Mihailov, G. Le problème de l'hellénisation et de la romanisation des Thraces. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 437—444.

Šašel, Jaro. Circitor (Zu AE p. 1938, 91, Ratiaria). — In: Ratiariensia. T. 2. Bologna, 1984, 77—79.

Soesbergen, P. G. van. Thracian personal,ethnical and topographical names in the Bronze age Linear A and B texts from Crete and Greek Mainland. — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat, de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 322—331.

Velkova, Ž. Le iscripzioni thrace (Lo stato odierno delle indigini). — In: Le monde thrace. Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. Volume sélectif. Paris etc., 1982, 175—179.

Музейно дело и консервация

Венков, Веселин. Консервационни проблеми на Мадарския конник. — В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. Сб. статии. Т. 2. С., 1983, 125—129.

Венков, Веселин. Конструктивни проблеми на Боянската църква. — В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. Сб. статии. Т. 2. С., 1983, 121—124.

Генчева, Елена М. П. Преславският археологически музей — едно тактично присъствие. — Архитектура, 1983, № 9, 22—25.

Кадийски, Цвятко. Температурно-влажностните смущения в галерията с пещерните рисунки в Магурата като фактор за увреждането им. — В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. Сб. статии. Т. 2. С., 1983, 130—132.

Конярска, Елена. Архитектурно-исторически ансамбли и резервати. — В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. Сб. статии. Т. 2. С., 1983, 35—41.

Оформление, юридически статут.

Мавров, Георги. Предварителни технологични изследвания за консервация на Мадарския конник. — МПК 1983, № 5—6, 34—38.

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Красимира Вачева — Входовете в римските терми на Одесос 1
Казимир Попконстантинов — Още веднъж за надписа с дата от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг 8
Иван Джамбов — За местоположението на средновековния град Копсис (според историческите сведения и новите археологически проучвания) 19

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Георги Гинев — Вила рустика при Търговище 29
Георги Александров — Антични паметници от Монтана 36
Митко Маджаров — Казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице 45

ПРЕГЛЕД

В. Велков — Симпозиум по проблемите на римския лимес във Видин 56
И. Джамбов — Научна сесия в Сопот по проблемите на средновековния замък 57
П. Петрова — Научна сесия в Шумен за средновековния български град през XII—XIV в. 58
Книгопис 60

TABLE DES MATIERES

Krasimira Vačeva — Les entrées dans les thermes romains d'Odessos 8
Kazimir Popkonstantinov — Encore une fois au sujet de l'inscription avec date du monastère ancien-bulgare du village de Ravna, département de Varna 18
Ivan Džambov — Sur la situation de la ville médiévale de Kopsis (d'après les renseignements historiques et les nouvelles études archéologiques) 28

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Georgi Ginev — Villa rustica près de Tărgovište 35
Georgi Aleksandrov — Monuments antiques de Montana 44
Milko Madžarov — La caserne de la Première cohorte d'Aurélien à Sub radice 53

REVUE

V. Velkov — Symposium sur les problèmes du limes romain à Vidin 56
I. Džambazov — Session scientifique à Sopot sur les problèmes du castel médiéval 57
P. Petrova — Session scientifique à Šumen sur la ville bulgare médiévale au cours des XIIe—XIVe s. 58
Bibliographie 60

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор, ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ИВАН МАРАЗОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев, Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова Коректор И. Коева

Дадена за набор на 31. I. 1986 г. Подписана за печат на 15. VI. 1986 г. **Печатни коли** 8,50 **Издателски коли** 7,93
Формат на хартията 60×84/8 **Изд. индекс** 10470 **Тираж** 15 30 **Поръчка** 151 Отделна книжка **1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.**

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

2.27

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 1,80 лв.